

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Klemen Ploštajner

Financializacija prebivanja: stanovanje med menjalno in uporabno vrednostjo

Magistrsko delo

Ljubljana, 2016

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Klemen Ploštajner

Mentorica: red. prof. dr. Tanja Rener

Financializacija prebivanja: stanovanje med menjalno in uporabno vrednostjo

Magistrsko delo

Ljubljana, 2016

Financijalizacija prebivanja: stanovanje med menjalno in uporabno vrednostjo

V zadnjih letih smo pričali velikemu porastu analiz na temo finančne ekspanzije in financijalizacije, ki pa so v veliki meri omejene na ozko področje ekonomija. Tako niso sposobne misliti družbenih sprememb, predvsem pa sprememb vsakdanjega življenja, ki ga krepitev finančnega sektorja prinaša. Zato je osnovni namen naloge prek analiz sprememb na stanovanjskem področju prenesti financijalizacijo na nivo vsakdana ter jo konkretizirati in kontekstualizirati. Stanovanja in njihovo lastništvo postajajo vse bolj dojeti kot investicija, njihova gradnja, menjava in posedovanje pa so vse bolj speta s finančno industrijo. Vsakdanje življenje globalnih financ tako dobi materialno podlago za lastno kvalitativno in kvantitativno ekspanzijo ravno v lastništvu stanovanj. Rekonceptualizacija lastništva kot investicije v polju neoliberalne družbene prenove ima odločilne posledice na delovanje državnih politik blaginje, akumulacijskega režima in konstrukcije podjetniških subjektivitet. Porast in rekonceptualizacija lastništva stanovanj se tako kaže kot materialna podlaga financijalizacije kot oblastne strategije neoliberalizma. Od tod pa izhaja tudi drugi namen naloge, ki pa je vezan na slovensko teoretsko produkcijo. V naš kulturni prostor želi vnašati dognanja kritične urbane teorije in prostorskih študij, hkrati pa želi poudariti pomen analize stanovanj za razumevanje kapitalističnega sistema.

Ključne besede: stanovanja, financijalizacija, blaginja, neoliberalizem.

Financialization of living: housing between exchange and use value

Last couple of years has witnessed a big growth of analysis connected to financial expansion and financialization, which are more or less limited to the narrow field of economy. Thus, they are unable to think about societal changes and even less about changes on the level of everyday life that growth of the financial sector is causing. That is why the main aim of the thesis is to ground financialization in everyday life by analyzing changes in the field of housing and thus contextualizing and concretizing it. Housing and its ownership are becoming more and more seen as an investment, and its construction, exchange and possession are more and more connected to financial industry. Everyday life of global finances obtains material base for its quantitative and qualitative expansion in homeownership. Reconceptualization of homeownership as an investment in the field of neoliberal social reconstruction has decisive consequences on functioning of state welfare policies, accumulation regimes and on the construction of entrepreneurial subjectivities. The growth and reconceptualization of homeownership can thus be seen as a material base for financialization as neoliberal power strategy. The second aim of the thesis, which is bounded to theoretical production in Slovenia, is derived from this. It aims to bring the findings of critical urban theory and spatial studies into our cultural space, and also to emphasize the need to analyze housing for understanding the capitalist system.

Key words: housing, financialization, welfare, neoliberalism.

Kazalo

1 UVOD: STOLP ČAŠČENJA V SREDIŠČU FINANČNE EKSPANZIJE.....	4
2 NA ZAHODU NEKAJ NOVEGA.....	6
2.1 ŠTEVILKE NE LAŽEJO, A NE POVEDO VELIKO	8
2.2 PODRUŽBLJANJE FINANCIALIZACIJE	13
2.3 NAREDITE MI TO DEŽELO SPET PROFITABILNO	16
3 PRODUKCIJA PROSTORA V KAPITALIZMU.....	20
3.1 FIKSNI KAPITAL, PRODUKCIJA PROSTORA IN KREDITNI SISTEM.....	20
3.2 RENTA IN ZEMLJIŠČE V KAPITALIZMU	25
4 STANOVANJE V KAPITALIZMU.....	30
4.1 O REPRODUKCIJI.....	30
4.2 O STANOVANJSKEM VPRAŠANJU	34
5 FINANCIALIZACIJA STANOVANJSKEGA VPRAŠANJA	41
5.1. TRG: REPRODUKCIJA NESKONČNE RASTI	42
5.2. DRŽAVA: NEOSOCIALA.....	48
5.3 SUBJEKT: LASTNIŠVO, VARNOST IN PREMOŽENJE.....	54
6 ZAKLJUČEK: NAZAJ V PRIHODNOST?	59
7 LITERATURA	64

1 UVOD: STOLP ČAŠČENJA V SREDIŠČU FINANČNE EKSPANZIJE

»Ko meče policija ljudi iz njihovih domov, postane nekaj zelo jasno: sile države kršijo pravico do stanovanja, zato da bi vsilile pravico do lastnine.«

European Action Coalition for the Right to Housing and to the City – Resisting Evictions Across Europe

Na vrhu najvišje londonske stanovanjske stolpnice, 50-nadstropne stavbe z 214 stanovanji, kraljuje 5-nadstropni »penthouse« v vrednosti 51 milijonov funtov. 2100 kvadratnih metrov veliko stanovanje je v lasti ruskega milijarderja in bivšega poslanca Andreia Gurieva, ki je obogatel s prodajo fosfatov. Natančneje; stanovanje pripada v davčni oazi registriranemu podjetju BVI, ki je v lasti Andreia Gurieva. Njegovi sosede v stavbi so (med drugim) bivši minister v nigerijski vladi, singapurski poslovnež, kurdski naftni mogotec, proizvajalec vodke iz Kirgizije in ruski lastnik ribiške flote. Skoraj dve tretjini stanovanj je v tuji lasti, četrtnina pa jih je kupljena s pomočjo podjetij v davčnih oazah. Večina lastnikov nima v stolpu prijavljenega stalnega prebivališča, nekateri v njem preživijo manj kot 2 meseca na leto. V 184 stanovanjih ni nihče registriran kot volivec (Booth in Bengtsson 2016).

Stanovanja v stolpnici, ki je le ena izmed mnogih v zadnjih letih zgrajenih luksuznih stavb v Londonu, niso domovi, ampak investicije. Velik del jih je praznih: ne samo da v njih ne prebivajo lastniki, ampak jih tudi ne oddajajo. Zakaj? Ker obstaja verjetnost, da jih bomo morali hitro prodati. Najemniki, tudi z zgolj dvomesečnim odpovednim rokom, so prevelika ovira za hitro obračanje denarja. Že naslednji teden se lahko nepremičninski trg zlomi ali pa cena poraste toliko, da ga bo ponovno vredno prodati. Stanovanjsko bogastvo mora biti čim bolj likvidno. S svojo investicijo mora lastnik ravnati skrbno, previdno in odgovorno. Pri njej ne šteje uporabna vrednost, ampak menjalna.

Londonski stolp, mimogrede, gradilo ga je tretje največje avstralsko gradbeno podjetje, je eden izmed bolj vidnih simbolov financiranja stanovanjskega vprašanja, ki s svojimi 180 metri dominira nad pokrajino britanske prestolnice. Je simbol pretvarjanja stanovanja v investicijo, pri kateri šteje rast cene in ne kvaliteta bivanja. S svojo dominacijo pa tudi nakazuje na poglobljajočo se neenakost, ki izhaja iz stanovanja kot premoženja. S tem, ko dom postaja investicija za oplajanje vse bolj dereguliranega finančnega kapitala, se na eni strani množi bogastvo, medtem ko na drugi prevladujejo deložacije, prenatrpanost, izkoriščanje in beda. Pravica do stanovanja je povsod kršena zato, da se uveljavi pravica do privatne lastnine.

A stolp ni zgolj simbol dominacije, ampak tudi simbol čaščenja. Vanj se ne ozirajo zgolj deložirane družine, ko poskušajo razumeti, zakaj jih rastoče cene potiskajo na obrobje mesta, ampak tudi srednjerazredni lastniki, ki sanjajo o lastnem stanovanjskem bogastvu. Stanovanje ni investicija zgolj za najbogatejše, ampak ga tako dojemajo tudi državne politike, predvsem pa gospodinjstva. V to jih sili neskončna akumulacija kapitala, ki za potrebe lastne reprodukcije ograjuje prostor in se zateka v finančno ekspanzijo. V to jih potiska izguba gotovosti in varnosti dela, stagnacija plač in okrepljena privatizacija skupnega. Predvsem pa jih v investicijsko logiko potiska financializacija stanovanjskega vprašanje, ki: »Povezuje pričakovanja in upe delovni ljudi s tveganji in užitki kapitalskih investicij« (Douzinas 2013, 34). Stanovanjsko bogastvo postane materialna podlaga prevlade neoliberalizma, ki temelji na reorganizaciji države, da bi subjektom vsiljevala tržno logiko in mentaliteto. Stanovanje, ki postane naložba, je tako v jedru družbene prenove, v kateri ima menjalna vrednost prednost pred uporabno.

V nalogi bomo poskušali nakazati dominacijo menjalne vrednosti na stanovanjskem področju. V njenem jedru naloge bo analiza financializacije, katero razumemo kot oblastno tehniko neoliberalizma, ki vlada s pripenjanjem interesov in materialne reprodukcije ljudi na potrebe finančnega kapitala. Zaradi notranje spetosti fizičnega in fiktivnega kapitala v kapitalizmu se kot temeljno polje njenega delovanja kaže stanovanjsko področje, ki je hkrati eno izmed temeljnih mest reprodukcije akumulacije kapitala in reprodukcije delovne sile. Analiza stanovanjskega področja nam bo pomagala razumeti, zakaj se ljudem njihovi domovi kažejo kot investicije, njihova življenja kot podjetja in njihova identiteta kot lastništva kapitalov.

Predvsem pa je naloga pričujočega teksta, da nam pomaga razumeti obstoječi trenutek. Vendar ne razumeti, da bi se počutili bolje v svoji vzvišeni vednosti ali da bi obupavali v lastni nemoči. Temveč razumeti, da bi bolje delovali. Kajti, če ne delujemo, čemu bi potem mislili?

2 NA ZAHODU NEKAJ NOVEGA

Bo dolgoročna družba, ki ni sposobna ohranjati pravice do dela, lahko ohranjala pravico do življenja?

Sven Lindqvist – Iztrebite vse divjake

Ko je šla 15. septembra 2008 v stečaj banka Lehman Brothers, četrta največja investicijska banka v ZDA, so mnogi prvič slišali za kompleksno infrastrukturo finančnih instrumentov, ki so že leta krojili usodo svetovnega gospodarstva. V sledečih mesecih se je o prej prekompleksni in dolgočasni temi finančnega bančništva poročalo kot o napeti kriminalki. V prihodnjih letih, ko se je finančna kriza prevesila v gospodarsko, privatne izgube pa v javne dolgove, so mnogi državljani dežel finančnega opustošenja postali izvedenci za javne proračune in dolgove, bančna posojila in delovanje kreditnih institucij. Gostilniške debate so športne teme občasno zamenjale z dolžniškimi, ključne zvezde pogovorov pa niso več bili nogometaši, ampak finančni ministri, guvernerji bank in (vsaj znotraj EU) predstavniki evrskih institucij. Čeprav so se le redki poglobili v izjemno kompleksne podrobnosti lastninjenja, valutnega trgovanja, hipotekarnega dolga in bonitetnih ocen, pa so mnogi, pa četudi niso razumeli, še vedno pogosto govorili o financah. V to nas je in nas še vedno sili vse bolj negotovo bivanje, vse večja neenakost, predvsem pa vse večja nemoč nasproti finančnim institucijam. Vsi smo govorili, a le redki so razumeli, o čem sploh teče beseda.

Ključna sila, ki je vzniknila skozi družbeno opustošenje gospodarske krize, je sila razumevanja, vrednotenja, pojasnjevanja in kaznovanja. Finančni trgi so postali tisti, ki razumejo, predvsem pa tisti, ki ocenjujejo. Nevidna, skoraj božja sila¹ trga, se je v času krize vzpostavila kot nekakšen vsevedni in vsevidni razsodnik, ki ljubi pokornost in grobo kaznuje vsak odmik od ekonomske racionalnosti. Dejanja upora (torej vsaka suverena ekonomska politika v nasprotju z interesi najmočnejših finančnih korporacij) so negativno ovrednotilo bonitetne agencije, na sekundarnih obvezniških trgih je zrasla obrestna mera, iz države je začel odtekati kapital, mediji pa so govorili o negativnem odzivu trgov. Matej Lahovnik, bivši minister za gospodarstvo, je februarja 2013 ocenjeval odločitev ustavnega sodišča, da prepove referendum o Slovenskem državnem holdingu: »Drugo sporočilo je, da ima odločitev ustavnega sodišča zelo pozitivne posledice za gospodarstvo, kar se je pokazalo v odzivih finančnih trgov, saj je zahtevana donosnost na slovenske obveznice po tej odločitvi močno upadla, celo pod 5 %« (Lahovnik 2013). Finančni trgi se kot božje oko dvigujejo nad vsako družbo, državo, podjetjem ali posameznikom. Borzni indeksi se kažejo kot

¹ Graeber (2014) lepo opiše, kako je oče sodobne ekonomije Adam Smith izpeljal nevidno roko trga iz božje previdnosti in kako naj bi trgu (tako kot fiziki) vladali naravni zakoni, ki jih je človeku podaril Bog.

naraven pojav, ki se mu je treba prilagoditi. Ni naključje, da televizijska ekonomska poročila spominjajo na vremensko napoved.

Finančni trgi so se vzpostavili kot ključna sila discipliniranja. Ne samo da vedo, ampak to vednost izrabljajo za dominacijo. Kot kopica sil z raznolikimi mehanizmi, taktikami in metodami oklepajo družbe, jih vrednotijo, kategorizirajo, razporejajo v lestvice ter nato nagrajujejo ali kaznujejo. Metode, ki se jih poslužujejo, neverjetno spominjajo na opis discipline v Nadzorovanju in kaznovanju. Foucault disciplinsko oblast opiše kot tisto oblast, »katere glavna funkcija ni izžemanje in jemanje, temveč »dresiranje«; ali, seveda, dresiranje, da bi bolje odtegovali in še bolj izžemali« (2004, 189). Ta tip oblasti se izvaja prek hierarhičnega nadzora, normalizacijske sankcije in preskusa, ki: »kombinira tehnike hierarhije, ki nadzoruje, in tehnike sankcije, ki normalizira. Je normalizacijski pogled, nadziranje, ki omogoča kvalificiranje, klasiranje in kaznovanje. V zvezi z individui vzpostavi vidnost, prek katere jih diferencirajo in sankcionirajo« (prav tam, 205). Vse od 18. stoletja dalje je ključno mesto izvajanja oblasti zapor, kjer se celoten dispozitiv sil razgrne v vsej svoji brutalnosti. Tudi v primeru finančne discipline je najhujša kazen osamitev in izključitev iz toka kapitala. Le da ta izločitev iz družbe ne osami, da bi prevzgjajala, ampak izključi, da bi uničila ter vzpostavljala zgled za druge.² Ravno na tem mestu, na robu družbe, na njeni margini, moramo začeti z raziskovanjem oblastnega mehanizma.

Množično zapiranje potepuhov, ki ga je opisoval Foucault, je potekalo v času velikega ograjevanja skupnega, ki ga tematizira Marx v *Kapitalu* (2012, 587–601). Oba procesa naslavljata isti problem: kako izničiti avtonomijo ljudi in jih podrediti potrebam privatne akumulacije kapitala. Tako zapiranje ljudi kot ograjevanje skupnega sta strategiji oblasti za produkcijo pokorne in produktivne delovne sile. Ključen mehanizem pa je spetost reprodukcije s produkcijo. Z izgubo avtonomne reprodukcije je posameznik prisiljen, da za preživetje »svobodno« prodaja svojo delovno silo na trgu, kar pa pomeni, da ne more živeti, če ni izkoriščan. Ključen pogoj preživetja tako postane proizvodnja profita.

Ali ne moremo istega trditi tudi za krogotok kredita? Nezmožnost zadolževanja pogosto pomeni kaj bedno eksistenco. Predeli sveta, ki so odrezani od krogotoka kapitala (ali bolj natančno: kapital jih zgolj zapušča in ne priteka), so ujeti v cikel nerazvitosti in propada. Najhujša kazen za Grčijo, ki jo

² Zapor, ki ga opisuje Foucault, postopoma izginja in ga vse bolj nadomešča bolj klasična metoda za piranje, ki zgolj izloča. Ječa vse bolj postaja odlagališče odvečne populacije in vse manj mesto prevzgoje. Ne zapiramo, da bi proizvajali pokorne delavce, ampak zapiramo, da bi se znebili presežka. Modus zapora vse bolj spominja na vice, ki v ZDA gostijo že 2 milijona duš (glej Wacquant 2008) in se po svoji strukturi funkciji ne razlikujejo od begunskih taborišč (glej Agier 2011). O odlaganju presežnega prebivalstva v neformalna naselja je pisal Davis 2009, o delovanju novega gospodarstva, utemeljenega na izločanju in izganjanju pa Sassen 2014.

moramo razumeti v duhu normalizacije, je bila ravno ustavitev dotoka posojil, kar je vodilo v uničenje ekonomije in razpad družbenega tkiva. Če pa so že del finančne ekonomije, so del njene najbolj predatorske in izkoriščevalske podstati, ki spominja na delovanje srednjeveškega oderuha. Te procese opisuje Saskia Sassen kot procese izгона (expulsion), ki družbo krčijo in izključujejo celotne populacije, prostore in ekosisteme. »Premik od keynesianstva h globalni dobi privatizacije, deregulacije in odprtih mej za nekatere je vključeval preklap od dinamike, ki ljudi vključuje, k dinamiki, ki ljudi potiska stran« (Sassen 2014, 211). Ravno populacije na zunanjih robovih financializirane družbe nas učijo, da ni mogoče dostojno živeti brez dostopa do posojil in/ali investicij. Financializacija pa tako ne pomeni nič drugega kot spetost družbene reprodukcije s potrebami finančnega kapitala, ki služi na račun družbene odvisnosti od njega. Ni lepo biti izkoriščan, a kaj bridko je biti svoboden.

Da bi razumeli oblastni mehanizem financializacije, ga je treba jasno opredeliti in ga postaviti k ostalim podobnim pojavom – od fleksibilnosti do neoliberalizma. Moramo razumeti njegovo genealogijo in razvoj, njegove ključne akterje in žrtve, predvsem pa je treba razgrniti celoten spekter tehnik, s katerimi vlada. Na pomoč nam bodo priskočile raznolike opredelitve procesa, ki so v zadnjih letih vzniknile večinoma znotraj polja politične ekonomije.

2.1 ŠTEVILKE NE LAŽEJO, A NE POVEDO VELIKO

Najbolj široko definicijo financializacije poda Epstein. »Tukaj bomo vrgli mrežo na veliko in definirali financializacijo precej široko: za nas financializacija pomeni povečano vlogo finančnih vzgibov, finančnih trgov, finančnih akterjev in finančnih institucij pri delovanju domačih in mednarodnih gospodarstev« (Epstein 2005, 3). Težko je zanikati ogromen porast finančnih trgov, števila transakcij in akterjev v zadnjih štiridesetih letih. Številke so napihnjene do nerazpoznavnosti, njihova razsežnost pa je težko dojemljiva. Miljarde so v svetu financ drobiž, ki menja lastnike v roku nekaj sekund. Da bi poskušali razumeti velikost pojava je treba prikazati zgolj nekaj statističnih podatkov.

Vrednost svetovnega finančnega premoženja (vključuje le najbolj osnovne oblike premoženja in v številke niso zajeti derivati) je med letoma 1980 in 2005 narasla z 12 na 140 trilijonov dolarjev.³ Hrbtna plat finančnega premoženja je dolg, ki je v teh letih izjemno porasel. Celoten javni in privatni dolg ZDA (javni dolg, dolg gospodinjstev in finančnih ter nefinančnih podjetij) je leta 1980 znašal 155 % BDP, medtem ko je 2008 narasel na 349 % BDP (Gottiniaux in drugi 2015).

³ Če ni drugače navedeno, so podatki citirani iz dela *Financialization and the US Economy* (Orhangazi 2008).

Najhitreje je rasel dolg finančnih podjetij in gospodinjstev. Hkrati z rastjo finančnega premoženja se je povečala tudi količina in hitrost transakcij. Če je leta 1960 na NYSE (New York Stock Exchange) v enem dnevu zamenjalno lastnike 3 milijone delnic, je konec osemdesetih ta številka narasla na 200 milijonov, leta 2006 pa se je že približevala neverjetnim 1,6 milijard delnic dnevno. »Zadnje številke ne nakazujejo zgolj povečane aktivnosti na delniških trgih, ampak kažejo tudi to, da so delničarji pričeli zadrževati delnice za vse krajši in krajši čas, kar razkriva njihova zelo kratkoročna pričakovanja« (Orhangazi 2008, 14).

Zgolj navajanje kvantitativnih sprememb nikakor ne more biti definicija, kaj šele teorija financializacije, saj se te ne dotikajo ne vzrokov, ne karakterja pojava. Prva težava kvantitativnega pristopa k temi je njegova nezmožnost opredeliti posebnosti pojava. Še več, sploh si ne zastavi ključnega vprašanja: v kakšni meri in če sploh se sedanja finančna ekspanzija razlikuje od preteklih? Teorije, ki izhajajo iz dolgih ciklov (glej Wallerstein 2006; Arrighi 2009), običajno finančno ekspanzijo povezujejo z upadom moči hegemonu. Vznik financ je indikator krčenja produktivne moči hegemonu posameznega svetovnega-sistema in znak postopnega prehoda k drugemu. Sedanja enormna rast finančnega sektorja naj bi tako nakazovala postopno pešanje ZDA in premik k drugemu hegemonu, okoli katerega se bo utemeljil nov svetovni-sistem.⁴ Nemogoče je zanikati cikličnost finančne ekspanzije, a hkrati je treba poudariti, da ima vsak cikel svoje zgodovinske specifičnosti in je umeščen v vsakokratne družbene institucije. V skladu s to teorijo je sedanje stanje del zgodovinskih trendov, ki se od preteklih razlikuje le v specifični institucionalni formi, ki jo zavzemajo. Za njegovo razumevanje je treba zgolj razgrniti konkretne politične koalicije in institucionalni okvir finančne ekspanzije.

Strukturno je premik v finančno akumulacijo povezan z upadom profitne stopnje v realni ekonomiji. Beg kapitala v finance je tako treba razumeti kot poskus ohranjanja profitabilnosti. Realna ekonomija zaide v težavo zaradi presežne produkcije, kar vodi v težavo realizacije že proizvedene vrednosti na trgu. Da bi kapital ušel osnovni težavi realizacije, se umika v finance, ki omogočajo visoke stopnje profita. Arrighi je te procese prepoznal skozi celotno zgodovino formiranja kapitalističnih svetovnih-sistemov (od Genove, prek Nizozemske in Britanije do krize Združenih držav Amerike). Drugi avtorji so ta teoretski okvir prenesli na analizo neoliberalne ofenzive in finančne ekspanzije od 70. let 20. stoletja dalje. V zlati dobi kapitalizma, ki je, zaradi izkušnje z recesijo 30. let 20. stoletja in moči ideologije keynesianizma, temeljila na polni zaposlenosti, so se

⁴ Tu je treba poudariti, da Arrighi opozarja na manko novega hegemonu in nakazuje druge potencialne scenarije prehoda od prevlade ZDA (Arrighi 2009). Torej je trenutno stanje izjema tudi v teorijah, ki govorijo o cikličnosti finančne ekspanzije.

dobički v realni ekonomiji začel postopoma krčiti. Ključna vzroka sta vsaj dva: okrepljena mednarodna konkurenca s krepitvijo produktivnosti v Nemčiji in na Japonskem ter velika moč skoraj polno zaposlene in v sindikalna gibanja organizirane delovne sile.⁵

Tako Dumenil in Levy (2011) kot Harvey (2005) razumejo premik v finance kot ključno orodje ponovne vzpostavitve nadvlade kapitalističnih razredov nad delavci. Financializacija je tako produkt kot tudi orodje razrednega boja. Nefinančna podjetja vse manj investirajo v zasičeno in neprofitabilno realno ekonomijo (s čimer večajo brezposelnost in disciplinirajo delovno silo) ter se umikajo v finance. Kot ključen dogodek se opisuje Volckerjev šok, ko je leta 1979 FED (centralna banka ZDA) močno dvignila obrestno mero, kar je podražilo zadolževanje in vodilo v stečaj mnogih podjetij, dvig brezposelnosti in nižanje inflacije. Dvig obrestne mere je povečal količino dolga, hkratna deregulacija pa je omogočila trgovanje s tem dolgom, kar je napihnilo finančne trge. Zaradi padanja dohodkov iz plač, ki skozi večino neoliberalnega obdobja stagnirajo, so bila gospodinjstva prisiljena vse pogosteje posegati po zadolževanju za preskrbo z življenjskimi dobrinami (avtorji tu izpostavljajo predvsem hipotekarne kredite), kar je še povečalo dotok denarja na finančne trge. Avtorji tako financializacijo razumejo kot (še) eno v seriji zgodovinskih zmag kapitalistov v razrednem boju, ki finance uporabljajo kot orodje krepitve dobičkonosnosti in pokoritve delavskega razreda.

Na podoben način k temi pristopajo avtorji okoli ameriške socialistične revije *Monthly Review* (glej Sweezy 1994, Bellamy Foster 2007, Bellamy Foster 2010), le da ne izhajajo iz razrednega boja, temveč iz konkurence med podjetji. Ti avtorji črpajo iz teze o zrelem kapitalizmu kot kapitalizmu monopolov, ki sta jo razdelala Sweezy in Baran. Kapitalizem teži k centralizaciji in koncentraciji kapitala v monopole, kar nujno vodi v krizo realne ekonomije. Če klasična marksistična teorija govori o zakonu tendenčnega padanja profitne stopnje, ki izhaja iz konkurence, pa zakon presežka izhaja iz ideje monopola. Monopolna industrija služi vse večje dobičke, ki pa jih je vse težje reinvestirati v realno ekonomijo.⁶ Ker pa je nerealiziran denar izguba in ker je treba ohranjati stopnjo profitabilnosti, se monopolna podjetja zatekajo v finance in z napihovanjem premoženjskih

⁵ Marx opiše strukturno nujnost brezposelnosti v kapitalizmu s terminom rezervna armada delovne sile. Njena funkcija je grožnja ostalim delavcem, s čimer preprečuje boj za višje plače. Neoklasični ekonomisti so to tezo prevzeli in jo prenesli v polje monetarne teorije. Trdijo, da presežna zaposlenost vodi v inflacijo in zato obstaja naravna brezposelnost, ki omogoča vzdrževanje ravnovesja: »Stopnja brezposelnosti predvidoma niha okoli »stopnje brezposelnosti, ki ne pospešuje inflacije«: ko je brezposelnost pod (nad) njo, vodi v višjo (nižjo) inflacijo« (Papadatos 2012, 124.). Ideja je nadgradnja Friedmanovega ideje o »naravni stopnji brezposelnosti«, ki naj bi znašala med 5 in 7 %.

⁶ To tendenco opisuje tudi Harvey, le da izpelje težave iz neenakosti in padca kupne moči prebivalstva zaradi neoliberalne ofenzive: »Kar izgleda kot problem prenizke potrošnje, postane problem iskanj priložnosti za reinvestiranje profita, ki je bil ustvarjen včeraj« (Harvey 2011, 111).

balonov kujejo velike dobičke. Ta beg je vedno kratkotrajen, saj napihovanje finančne premoženja sloni na trhli in stagnirajoči realni ekonomiji, kar pomeni, da se baloni po nujnosti razpočijo.

Ti opisi močno spominjajo na dobo finančne ekspanzije od konca 19. stoletja do srede 20. let 20. stoletja in ni naključje, da se avtorji pogosto opirajo na primerjave s tem obdobjem. Monopoli 19. stoletja, ki se v ZDA gostijo okoli Money Trusta pod vodstvom J.P. Morgana, preprečujejo tekmovanje in odpravljajo za podjetja škodljivo stanje konkurence. Oblikovanje delniških družb, ki razločajo med upravljanjem in lastništvom, omogoča dominacijo celih industrij ali grozdov podjetij z vstopanjem bank v lastniške strukture. Močno prepletenost med bančnim in industrijskim kapitalom je Hilferding poimenoval kot »finance« in jo razume kot koordiniranje ekonomije prek lastništva nad industrijo, podreditve upravljanja lastnikom in oligopolno lastniško strukturo. Sedanje stanje naj bi bilo ponovitev razmer pred veliko depresijo, saj nam ponovno vladajo monopoli ter se krepijo finančni trgi. Razlika je le ta, da ni tako močne prepletenosti med bankami in industrijo in zato posledično ni moč govoriti o financah v hilferdingovem smislu (Lapavitsas 2013a).

Podoben pristop, ki financializacijo razume kot ekspanzijo finančne ekonomije, je teza o stalno prisotni tendenci po likvidnosti kapitala. Kapital vedno teži k fleksibilnim in likvidnim oblikam, saj mu te na eni strani omogočajo dominacijo nad prostorsko ali sektorsko fiksiranim delom, na drugi strani pa pobeg pred potencialnimi težavami. »Ideja je, da si lastimo bogastvo, katerega obliko je moč zamenjati v trenutku, ko se pojavi grožnja« (Kotz 2011, 9). Financializacija je tako realizacija stalno prisotne tendence kapitala, da išče varnost v likvidnosti, pri čemer je finančno premoženje najhitreje in najenostavneje zamenljiva forma. To deloma tudi pojasnjuje, zakaj se večja tako število kot tudi hitrost transakcij na finančnih trgih. Ker je premoženje vse bolj nestabilno in je stanje na trgih negotovo, je treba stalno iskati bolj varne ali pa bolj dobičkonosne naložbe. Likvidno premoženje pa hkrati omogoča tudi kovanje dobičkov v hitrih in pravočasnih menjavah, ki izigravajo nihanja vrednosti valut, obveznic, delnic in drugih finančnih instrumentov. Ključno vlogo pri tem igra IT tehnologija, ki je močno pospešila pretok informacij.

Skozi to kratko razgrnitev raznolikih pristopov, ki tematizirajo vzpon financ, je že moč zaslediti premik od golih kvantitativnih analiz k bolj kvalitativnim. Sprehod od Epsteina, ki izvaja zgolj meritve, prek Arrighija, ki umešča sedanjo stanje v dolgotrajne trende cikličnega gibanja med realno in finančno ekonomijo, pa do tez o trenutnem zgodovinsko umeščenem vzponu financ, že daje slutiti prehod od empirije k teoriji. Definicije, ki se odmikajo od golega popisovanja pojava in obravnavajo financializacijo bolj kvalitativno, se osredotočajo na analizo mesta proizvodnje profita.

Tako Krippner sledi Arrighijevi zastavitvi ciklov in postavi naslednjo definicijo financializacije: »Jaz definiram financializacijo kot vzorec akumulacije, v kateri dobički naraščajo predvsem prek finančnih kanalov, raje kot prek trgovine ali proizvodnje blaga« (Krippner 2005, 174). Na podoben način jo opredeli tudi Teeple: »[Financializacija] označuje premik od uporabe denarnega kapitala pretežno za omogočanje širjenja 'realnih' sektorjev oziroma sektorjev v gospodarstvu, ki proizvajajo vrednost, k njegovi uporabi kot mehanizmu za ustvarjanje dobičkov v sferi kroženja in za bogatenje menedžerjev« (Teeple 2011, 230–231). Te opredelitve se osredotočajo na dvojno dejstvo: na vedno večji delež dobičkov finančne industrije in na vedno večji pomen finančnih dobičkov za nefinančno industrijo.

Omenjene teze že jasno poudarjajo, da navajanje podatkov ni dovolj, ampak jih je treba organizirati in iz njih izpeljati bolj celostne teoretične poglede. Vseeno pa je izhodišče še vedno isto: cilj je pojasniti vzpon financ, pri čemer si lahko pomagamo s primerjavami in analizami preteklih obdobji finančne ekspanzije. Gre za različno modalnost istega pojava, ki pa je tokrat umeščen v drugačne zgodovinske partikularnosti. A ključna problema teh zastavitev sta vsaj dva.

Prvič, čeprav pravilno opozarjajo na porast financ, ki jo je moč primerjati s preteklimi zgodovinskimi obdobji, pa procesa financializacije ne moremo enačiti z ekspanzijo finančnega sektorja.⁷ Čeravno drži, da financializacija ne more obstajati brez finančne ekspanzije, pa so popolnoma mogoča in so v zgodovini tudi obstajala obdobja širjenja financ, krepitve njihove moči in vpliva brez (obsežne in vseprisotne) financializacije. Financializacija je veliko širši in vseobsegajoč pojav od finančne ekspanzije. Ne zaobjema zgolj ekonomije (kaj šele zgolj skrčeno polje financ)⁸, ampak celotno polje družbenega. Šele fokus na družbo kot celoto nam pokaže, da je financializacija unikaten pojav, ki se močno razlikuje od prejšnjih zgodovinskih obdobji. Iz tega sklepa, ki ga dokazujem spodaj, pa je moč izpostaviti drugi problem zgoraj opisanih teorij, ki se vse preveč ukvarjajo z ekonomijo in premalo z družbo. Drži, da vse zgoraj opisane teze na trenutke presegajo ekonomske analize (to še posebej velja za Davida Harveya, ki je po izobrazbi geograf) in so občasni uvidi uporabni za razumevanje financializacije, a vseeno postavljajo ključne teze v polju ekonomskega. Tako pozabljajo, da je ekonomija ne zgolj umeščena, kot trdi Granovetter, ampak, da ne obstaja zunaj družbenih odnosov. Ekonomija je tako politična ali pa je ni. Zato je treba premisliti

⁷ Dodatna težava zgornjih tez, ki se še bolj zaostrijo pri neokeynesianskih analizah financializacije (Palley 2007), je ločitev na zdravo realno in fiktivno finančno ekonomijo. Takšna ločitev pozablja na prepletenost obeh sektorjev in na nezmožnost obstoja realne (konkretne) brez fiktivne (abstraktne) ekonomije.

⁸ V maniri politične ekonomije bi lahko rekli, da obsega zgolj ekonomijo, saj ta v resnih družboslovnih analizah ni ločena od ostalih disciplin. Vzpostavitev ekonomije kot ločene vede ni nič drugega kot ideološki trik kapitalizma, ki poskuša vzpostaviti menjavo kot ločeno in avtonomno polje zunaj družbene umeščenosti. Le pogled (neo)klasičnega ekonomista lahko resno vidi trg delovne sile kot avtonomno polje svobodnega sklepanja pogodb med enakimi.

politično teorije⁹ financializacije.

2.2 PODRUŽBLJANJE FINANCIALIZACIJE

Za oblikovanje politične teorije financializacije bomo začeli s krajšimi uvidi iz bolj ekonomskih tez in nato postopoma gradili širšo teorijo. Večina zgoraj opisanih opredelitev pri opisu financializacije poleg finančne ekspanzije izpostavlja vsaj eno spremembo pri ustroju družbe ali pri delovanju njenih posameznih akterjev. Te spremembe vežejo na ekonomsko sfero (sprememba delovanja bank (dos Santos 2012), centralnih bank (Papadatos 2012), finančnih podjetij, nefinančnih podjetij (Krippner 2005), spremembe v lastniški strukturi ...), kar pomeni, da so analize običajno preozke, pa vendar ponujajo nastavke za širšo teorijo. Tako Orhangazi poda dvojno definicijo financializacije, pri kateri prvi del meri na porast finančnih trgov, drugi pa na spremembo delovanja nefinančnih podjetij.

Uporabljam termin na dveh nivojih: prvi je širok in drugi bolj specifičen ter bolj uporaben za analitično rabo. Na bolj splošnem nivoju se financializacija nanaša na povečanje v velikosti in pomenu finančnih trgov, transakcij in institucij. Na ožjem pa uporabljam financializacijo za označevanje sprememb v odnosu med nefinančnim sektorjem in finančnimi trgi. Te spremembe vključujejo, prvič, povečanje finančnih investicij in posledično finančnih dohodkov nefinančnih korporacij; in drugič, okrepitev finančnega pritiska na upravljanje nefinančnih korporacij (2008, 5–6).

Poleg že omenjenih povečanih investicij v finančni sektor zaradi padanja profitov v realni ekonomiji in ob povečanem pritisku finančnih trgov na menedžerje Orhangazi izpostavlja tudi spremembe v menedžerski kulturi, ki so vplivale na korporativno upravljanje. Kot osrednjo izpostavlja »teorijo delovanja« (agency theory), ki se ukvarja predvsem s problemom discipliniranja menedžerjev. Glavna naloga podjetja je zagotoviti vrednost za njegove lastnike¹⁰ in tej nalogi je treba podrediti upravljanje. Menedžerje se tako z disciplinatorskimi metodami (kot je možnost nakupa delnic po predhodno dogovorjeni ceni) pripenja na interese lastnikov, ki zahtevajo vedno

⁹ V nalogi bomo razlikovali med ekonomsko, družbeno in politično teorijo financializacije. Seveda ima večina tez o financializaciji primesi vseh treh, vendar posamezni poudarki določajo mesto v tej kategorizaciji teorij. Ekonomske teorije so načeloma ozko omejene na polje ekonomije in še vedno mislijo ekonomijo kot ločeno polje od družbe. Družbene teorije prepoznajo umeščenost ekonomije v širše družbene odnose in razumejo financializacijo kot celostno rekonstrukcijo družbe. Politične teorije pa nadgradijo družbene teorije z analizo moči.

¹⁰ Na tem mestu je smiselno poudariti, da teorija, ki predpostavlja, da je ekonomija ločeno polje družbe z lastnimi, avtonomnimi zakoni, igra na isti ideološki trik kot vsa neoklasična ekonomija. S tem, ko se ekonomijo prepozna kot popolnoma abstraktno in posledično svobodno polje menjave, se izloči njena umeščenost v družbo. Zato ni naključje, da neoklasična ekonomska veda (pa tudi katera druga) skoraj vedno pri teorijah upravljanja ne razmišlja o drugih deležnikih: delavcev, mesta, države, družbenega in naravnega okolja ...

večjo finančno vrednost podjetja. Ključno merilo postaja rast vrednosti na borzi. Kot smo že opozorili zgoraj, so ena izmed ključnih značilnosti finančne ekspanzije hitre in obsežne menjave na finančnih trgih, kar ni nič drugega kot materializacija menedžerske kulture kratkoročnega profitiranja (short-termism). Ker so dolgoročne naložbe vse bolj negotove, se je stari model upravljanja, ki je temeljil na principu »zadrži in reinvestiraj«, spremenil v model plenjenja z načeli »skrči in razdeli«. Hitri prevzemi podjetij za potrebe finančnega izčrpavanja so postali eden ključnih modelov finančnega rentništva.

Premike izpostavljajo tudi drugi avtorji. Dumenil in Levy, kot mnogi drugi, govorita o vzponu principa »vrednosti za delničarje«, ki sledi zgoraj opisanim načelom: »Financionalizacija vedno po eni strani označuje širjenje finančnih institucij in mehanizmov (in s tem povezane kopice premoženja in dolga) ... in po drugi vsiljevanje kriterijev upravljanja, kot je ustvarjanje vrednosti za delničarje« (Dumenil in Levy 2011, 35). Te ideje predpostavljajo dvoje: prvič, da so borzni indeksi najboljši pokazatelj vrednosti podjetja, se pravi, da so koristni ne samo za podjetje, ampak za družbo v celoti. Drugič, da je trg v popolnem ravnovesju. Edini konflikt, ki ga je treba razrešiti, je med lastniki in upravniki premoženja. Naloga menedžerja, ki je v zlati dobi razvijal podjetje, je sedaj večati premoženje lastnikov podjetja. Njihovo pokornost novemu načinu upravljanja se kupi z astronomskimi plačami, dodatki in lastniškimi deleži. Dumenil in Levy izpostavljata, da vznikata nov sloj plačane buržoazije, ki bi po klasični marksistični delitvi razredov po tipu dohodka (mezda, profit, zemljiška renta) moral soditi v delavski razred, ampak zaradi enormnih dohodkov, ki niso nič drugega kot apropiacija presežne vrednosti, sodi v razred lastnikov kapitala. To je pomembna sprememba v modernem kapitalizmu, ki popolnoma reorganizira razredno kompozicijo družbe.

Če stopimo en korak nazaj in se ne osredotočamo zgolj na kulturo upravljanja, ampak tudi na lastniško strukturo v podjetjih, je treba izpostaviti dve, za razumevanje financionalizacije ključni spremembi. Prva se je odvijala v času finančne ekspanzije v začetku 20. stoletja s tako imenovano menedžersko revolucijo. Če so v klasični dobi kapitalizma običajno lastniki podjetij posamezniki, družine ali razširjeni krogi njihovega socialnega omrežja in so močno vpleteni v upravljanje podjetja, pa se z uvajanjem delniških družb uvede razlika med lastniki in upravniki premoženja. Ta ločitev, ki je zgodovinsko umeščena, je predpogoj zgoraj opisanih sprememb v upravljanju nefinančnih podjetij. Lastnik zato ni več: »[N]eposreden posestnik produktivnega kapitala, saj je njegov odnos do produktivnega kapitala »financionaliziran«, saj se produktivni kapital kaže kot poblagovljen finančni kapital in dohodek, ki ga ustvarja korporativni produktivni kapital, kapitalisti, kot rentniku, izgleda kot tok finančnih plačil« (Pineaul v Orhangazi 2008, 27). Pri tej interpretaciji gre pri financionalizaciji podjetij za ekstremno obliko poblagovljenja, ki vsak družben odnos motrijo

skozi optiko menjave. M-M postane ključna formula in vatel za ocenjevanje uspešnosti. Še več, postaja pogoj preživetja.

Če so posledice prve spremembe še vedno omejene na zoženo polje ekonomije in se vežejo predvsem na spremembo delovanja akterjev v polju, ki se v slovenščini imenuje gospodarstvo (politika upravljanja podjetij, usmerjanje investicij, nihanja na trgu delovne sile, odnos med bankami in podjetji ...), pa so posledice drugega velikega premika v lastniški strukturi veliko bolj obsežne. Spreminjanje podjetij v delniške družbe je v drugi polovici 20. stoletja vodil v zanimiv, a na žalost redko opažen fenomen podružbljanja lastništva. Z vznikanjem institucionalnih investitorjev, ki v obliki pokojninskih ali investicijskih skladov upravljajo bazene prej razpršenega kapitala, je postalo v 80. letih premoženje vse večjega deleža prebivalcev vezano na nihanja finančnih trgov. Peter Drucker, vodilni guru menedžerstva, je konec 70. let vznik institucionalnih investitorjev opisal kot socializem pokojninskih skladov in zapisal: »Če je »socializem« opredeljen kot 'delavsko lastništvo produkcijskih sredstev', potem so Združene države prva, prava 'socialistična' država« (Drucker 1976, 1). Okoli porasta deleža mikro delničarjev, privatizacije pokojnin in varčevalnih shem se je spletel celoten korpus izrazov, tez in ideoloških floskul o institucionalnem kapitalizmu ter o družbi delničarjev oziroma lastnikov. Pri podružbljanju lastništva je treba poudariti dvoje, pri čemer nam lahko slovenska izkušnja tranzicijske privatizacije služi kot odlično opozorilo pred romantiziranjem družbenega lastništva v kapitalizmu.

Prvič, čeravno so vse večji sloji prebivalstva posredni lastniki podjetij, to še vedno ne pomeni, da s tem premoženjem tudi upravljajo. To ni zgolj posledica menedžerske revolucije, ampak prevlada velikih akterjev nad malimi delničarji. Povprečen državljan ima zato kljub precejšnjem vložku (npr. celotna pokojnina) zanemarljiv delež v strukturi posameznega podjetja ali institucionalnega investitorja. Lastništvo je torej uveljavljeno zgolj de jure in ne de facto. Večino skladov upravljajo izjemno bogati akterji, ki imajo kontrolne deleže in se poklicno ukvarjajo z upravljanjem (lastnega!) premoženja. Drugič, podružbljanje lastništva nikakor ne pomeni podružbljanje interesov, ampak ravno nasprotno, njihovo privatizacijo. Družbeno lastništvo ne pomeni, da se v upravljanju podjetij ali v vodenju investicij zasleduje splošen družben interes (npr. ekološke standarde, družben razvoj, polno zaposlenost ...), ampak se vse večje deleže prebivalstva veže na privatne interese posameznih velikih privatnih akterjev. Še več, veže se jih na logiko delovanja finančnega sistema, ki temelji na plenjenju družbe ter poblagovljenju vse večjega spektra odnosov. Podružbljanje lastništva vodi v podružbljanje interesov finančne industrije. Takšna analiza pa nas že vodi k družbeni teoriji financializacije.

Družbene teorije financializacije jo razumejo kot spremembo delovanja družbe in jo s tem jasno razločujejo od finančne ekspanzije. Ključen teoretik teh analiz je Costas Lapavitsas (glej Lapavitsas 2012, 2013a, 2013b), ki financializacijo razume:

Kot sistemsko transformacijo zrelih kapitalističnih gospodarstev, ki ima tri ključne elemente. Prvič: velike nefinančne korporacije so zmanjšale svojo odvisnost od bančnih posojil in razvile lastne finančne zmogljivosti; drugič: banke so hkrati razširile svojo posredniško dejavnost na finančnih trgih in posojanje gospodinjstvo; tretjič: gospodinjstva so čedalje bolj udeležena v finančnih dejavnostih tako v vlogi posojilojemalcev kot v vlogi lastnikov premoženja. (Lapavitsas 2013a, 27–28)

Pri vseh treh spremembah gre za povečanje moči finančnega sektorja. Velika podjetja se za financiranje lastne dejavnosti vse pogosteje zadolžujejo na trgu (z izdajo obveznic) in, kot smo poudarili že prej, pogosto vlagajo v finančni sektor. Zaradi izgube prometa iz naslova posojanja podjetjem in vzpona institucionalnih investitorjev, ki so prevzeli upravljanje s pokojninami in varčevalnimi shemami, so banke spremenile način poslovanja. Obrnile so se h gospodinjstvom na eni in k vlogi posrednika med velikimi akterji in finančnimi trgi na drugi strani.

Ob opisu nedavne krize Lapavitsas izpostavlja: »Splača se poudariti, da še nikoli v zgodovini kapitalizma globalne krize ni povzročilo povečanje posojanja delavcem, vključno z najrevnejšimi« (2012, 3–4). Izpostavi, da je dinamika še vedno trajajoče krize popolnoma drugačna od dinamik predhodnih, saj je v njenem jedru kriza drugorazrednih hipotekarnih posojil, o čemer bomo podrobneje razpravljali kasneje. V jedru krize so gospodinjstva, ki niso zgolj največje žrtve, ampak tudi vzrok trenutne situacije. Sprememba delovanja gospodinjstev nam ponuja ključen uvid v razumevanje financializacije kot ene izmed disciplinarnih strategij neoliberalizacije. Ravno v spremembi njihovega delovanja moramo nadgraditi družbeno teorijo financializacije in v njo vgraditi politično komponento.

2.3 NAREDITE MI TO DEŽELO SPET PROFITABILNO

Za gradnjo politične teorije financializacije, ki nadgradi družbeno teorijo z analizo moči, se je treba vrniti v prelomna sedemdeseta leta prejšnjega stoletja. Več desetletij trajajoč projekt keynesianstva, ki je težil k polni zaposlenosti in dviganju kupne moči ter s tem poganjal gospodarsko rast, je konec 60. let zašel v krizo lastnih notranjih protislovij. Za razumevanje financializacije je treba izpostaviti dve.

Prvič (spodnji opis temelji na Prashad 2014), na globalni ravni je keynesianstvo temeljilo na še vedno trajajočih kolonialnih razmerjih med svetovnim jugom in severom, ki je rastočo armado potrošnikov in delavcev oskrbovala s poceni surovinami. Dotok poceni surovin z, v precejšnji meri še vedno koloniziranega, globalnega juga je temeljil na neenaki menjavi (ta vztraja še danes), brutalnem izkoriščanju delovne sile in grožnjah (ter občasnimi realizacijami) z vojaškim posredovanjem. Ključna surovina keynesianstva je bila nafta, ki je pritekala iz marionetnih držav bližnjega vzhoda, kjer je revno prebivalstvo hranilo ogromno mašinerijo globalnega kapitalizma. Že v sedemdesetih je Eduardo Galeano trdil: »Da je nerazvitost Latinske Amerike posledica razvoja drugih, da smo Latinoameričani revni, ker so tla, po katerih hodimo, bogata, in da je kraje, ki jih je narava obdarila, zgodovina preklela« (2010, 333).

Z antikolonialnimi gibanji, ki so bila v veliki meri utemeljena v tradiciji socializma, ekonomske pravičnosti in demokracije, so se ljudstva globalnega juga pričela povezovati v blok, ki je zahteval drugačen svet s poudarkom na miru, hrani in pravičnosti. Projekt »tretji svet« je gradil na gibanju neuvrščenih, ideji New International Economic Order (NIEO), komisiji UNCTAD, predvsem pa raznih kartelih proizvajalcev surovin, med katerimi je ključno vlogo igral OPEC. Z združevanjem dobaviteljev surovin, ki so zahtevali pravične prihodke za financiranje lastnih projektov socialne države (najbolj udaren je seveda dvig cen nafte leta 1973), se je zlomil ključni mehanizem keynesianskega projekta: na globalni neenakosti utemeljen uvoz poceni surovin. Vendar poraz keynesianstva ni vodil v večanje globalne enakosti, temveč ravno nasprotno – v hitro rast neenakosti. »Kar je postalo znano pod izrazom neoliberalizem, je bila bolj precej neprikrita kampanja razreda lastnikov za ohranjanje ali ponovno vzpostavljanje njihovega položaja nadvlade, kot pa koherentna ekonomska doktrina« (Prashad 2014, 963–4). Projekt demokratizacije svetovnega reda je bilo treba zaustaviti, pri čemer je ključno vlogo odigrala fiskalna politika centralne banke Združenih držav Amerike in nova mednarodna delitev dela.

Poleg groženj z vojaškim posredovanjem je ključno vlogo pri discipliniranju globalnega juga odigral že zgoraj omenjeni dvig obrestne mere ameriške centralne banke leta 1979. Ker se je večina držav pred tem na veliko zadolževala v dolarjih, ki so bili in še vedno so svetovna valuta de facto, je cena zadolževanja astronomsko porasla in je že leta 1981 vodila do prve krize javnega dolga v Mehiki. Svetovna banka in Mednarodni denarni sklad, ki sta se pred tem večinoma posvečali razvitemu svetu, sta prevzeli vlogo razreševanja kriz in razvili metodo programov strukturnega prilagajanja, ki temeljijo na privatizaciji, deregulaciji in rezanju socialnih storitev. Hkrati so ti programi vodili v celostno rekonstrukcijo lokalnih ekonomij z osredotočanjem na izvozno (običajno

monokulturno) gospodarstvo, ki bi globalni sever zalagali s poceni surovinami ali izdelki.¹¹ Mehanizem dolga, ki ga je z orožjem fiskalne politike proizvedla ofenziva globalnega severa, je omogočil celostno rekonstrukcijo družb globalnega juga, čigar države se sedaj na podrejen način vklaplajo v svetovni-sistem. Seveda to ne velja za kompradorsko buržoazijo, ki živi lagodno življenje upravnikov režima plenjenja, ampak za revno večino. »Delavci – večinoma ženske – ki zapuščajo neuspešno podeželje za bleščeče posebne ekonomske cone, kjer zavrnejo svojo mladost za stroj presežne proizvodnje, ki s svojimi produkti potem zasuje prenapolnjene trgovine atlantskega sveta, kjer poskuša zadolžen porabnik zadovoljiti svoje proizvedene želje« (Prashad 2014, 1225–1227). Nova mednarodna delitev dela je torej posledica discipliniranja globalnega juga s pomočjo globalne fiskalne politike in disciplinatornih mehanizmov dolga¹² ter temelji na deindustrializaciji globalnega severa in pavperizaciji juga.

S tem se premaknemo do drugega protislovja keynesianstva, ki ga je treba razumeti kot zgodovinsko umeščeno temeljno kapitalistično protislovje med realizacijo in produkcijo. »Kapitalizem, kot družbena formacija, je vedno ujet v to protislovje. Lahko okrepi pogoje *proizvajanja* presežne vrednosti, a s tem ogrozi sposobnost *realizacije* presežne vrednosti na trgu, ali pa z opolnomočenjem delavcev ohranja močno efektivno povpraševanje na trgu in s tem ogroža sposobnost ustvarjanja presežne vrednosti« (Harvey 2015, 81). S politikami polne zaposlenosti se je krepila moč dela v primerjavi s kapitalom. Delavci so postajali vse bolj organizirani, z gibanjem za državljanske pravice vse manj razdeljeni, z višjimi dohodki pa vse bolj opogumljeni. Strah pred izgubo zaposlitve je izgubil vlogo discipliniranja delovne sile, ki je z rastjo plač in preprečevanjem odpuščanja vse bolj pritiskala na profite podjetij. Za ohranitev in okrepitev odnosov dominacije je bilo treba zlomiti delavski upor.

Kot pri discipliniranju globalnega juga so ključno vlogo odigrali reorganizacija trga delovne sile, spremembe delovanja države in mehanizmi dolga, ki jih lahko celokupno imenujemo neoliberalizacija. Reorganizacija družbe od sedemdesetih let 20. stoletja dalje temelji na novi disciplini trga delovne sile (fleksibilnost, deregulacija in krčenje socialnih pravic), na spreminjanju države, ki blaginjo nadomešča s kaznovanjem, in zadolževanju kot ključnim mehanizmom vezanja družbene reprodukcije na potrebe kapitala. Če sta prvi dve vidno in precej nasilno orodje discipline, pa mehanizem dolga deluje po drugačni logiki in je na nek način posledica prvih dveh. Spremembe

¹¹ Za razumevanje mehanizmov in brutalnostih programov glej Toussaint 1999 in Millet in Toussaint 2004.

¹² Glavna beseda in mantra delovanja vsiljenih dolžniški razmerij je »pogojevanje«. Vsako posojilo Svetovne banke pride za ceno pogojev, ki zaostrujejo dolžniško odvisnost posameznega gospodarstva. Grški memorandumi so zgoj ena izmed zahodnjaških različic dolge tradicije dolžniškega suženjstva držav globalnega juga. So tragedija, ki se ponavlja kot farsa. Še huje. So tragedija, ki se ponavlja kot tragedija.

blaginje, ki je vse bolj privatizirana in se iz nje umika država, in trga delovne sile, kjer plače stagnirajo, se krčijo pravice in narašča negotovost, silijo vse večje sloje prebivalstva, da se za kvalitetno bivanje zadolžujejo. Dolg postaja v pogojih krčenja socialnih, delavskih in tudi političnih pravic ključen mehanizem družbene reprodukcije. Dolg, ki se v prvi instanci kaže kot darilo, hitro postane ključno disciplinatorno orodje (glej Lazzarato 2012) in eno izmed ključnih tehnik neoliberalizacije družbe.

Dolg lahko razumemo kot eno izmed tehnik širše strategije financiranja družbe. Politična teorija financiranja nas pripelje do sledeče ugotovitve. *Financiranje je ena izmed strategij oblastnega režima, imenovanega neoliberalizem, ki na eni strani sestoji iz nove mednarodne delitve dela na drugi pa reorganizaciji delovanja države.* Financiranje moramo zato razumeti kot način discipliniranja. Opise discipliniranja in reorganizacije na ravni financiranih podjetij je treba smiselno prenesti na celotno družbo. Če je neoliberalizem celoten korpus strategij, ki šibijo moč dela nasproti kapitalu, potem je financiranje ena izmed njih: je korpus različnih orodij pripenjanja splošnih družbenih interesov in pogojev reprodukcije na potrebe finančnega kapitala. Če je neoliberalizem celostna reorganizacija družbe v skladu s potrebami kapitala in vladajočih razredov, potem je financiranje ena izmed ključnih strategij novega družbenega reda. Če je neoliberalizem odgovor elit na vzpenjajočo se moč delavstva in globalnega juga, potem je financiranje eden izmed načinov discipliniranja in pacifikacije upornih. Gre za vprašanje učinkovitega vladanja, za vprašanje njegove ekonomike. Je odgovor na ključno vprašanje vsakega oblastnega ustroja: kako čim ceneje in učinkoviteje vladati?

V financirani družbi se vlada prek izenačevanja interesov izkoriščanih z izkoriščevalci tako na ravni povpraševanja kot tudi ponudbe. Zaradi krčenja plač in privatizacije socialnih storitev je zadolževanje ključni mehanizem družbene reprodukcije. Tako je nakup stanovanja, plačilo šolnine ali zdravstvene storitve, pogosto celo nakup osnovnih življenjskih potrebščin odvisen od dostopnosti posojil, ki pa so odvisni od naše plačilne sposobnosti (pokornega izkoriščanja v produkciji) in višine obrestnih mer, ki so podrejene fiskalni politiki države. Na ravni ponudbe je z vse večjim vlaganjem prihrankov na finančne trge interes delavca (malega investitorja) spet z interesom kapitalista (velikega investitorja): od dviga vrednosti za delničarje, saj je višina pokojnine ali varčevalne sheme za stanovanje odvisna od donosa investicije. Financirana družba je tako družba, katere družbeni odnosi so podrejeni logiki rasti finančnega premoženja. Ključno premoženje večine gospodinjstev je stanovanje, v katerem prebivajo in ni naključje, da je financiranje stanovanjskega vprašanja ključna taktika širše neoliberalne reorganizacije družbe.

3 PRODUKCIJA PROSTORA V KAPITALIZMU

... z zasedanjem prostora, s proizvodjanjem prostora.

Henri Lefebvre – La survie du capitalisme

Zakaj ravno stanovanja? Kaj je notranje logiki stanovanja kot preskrbe, da igra osrednjo vlogo pri financiaciji družbe? Kaj je notranje logiki stanovanja kot blaga, da je temelj reorganizacije družbenih odnosov? Za razumevanje osrednjega pomena stanovanja ni dovolj trditi, da le-ta predstavljajo največji delež premoženja (družbe kot celote, predvsem pa gospodinjstev) v razvitih državah, ampak je to dejstvo treba pojasniti. Treba je razumeti, kako stanovanje deluje kot blago in kako po lastni logiki spodbuja razvoj financ. Za razumevanje vloge gradnje, menjave in rabe stanovanj je nujno narediti korak nazaj in najprej razumeti vlogo grajenega okolja pri akumulaciji kapitala in reprodukciji kapitalizma.

3.1 FIKSNI KAPITAL, PRODUKCIJA PROSTORA IN KREDITNI SISTEM

Odličen vstop v temo financiacije stanovanja nam ponuja geografsko branje Marxovega *Kapitala*, ki jo razvija David Harvey. Če marksizem in tudi Marx sam večinoma analizira časovni nivo razvoja in delovanja kapitalizma, pa Harvey umesti kapitalistične odnose v prostor ter poskuša razumeti produkcijo prostora kot osnovni nivo delovanja kapitalizma. Rečeno z Lefebvrom: kapitalizem lahko v veliki meri preživi le, če stalno proizvaja prostor. Pri tem ključno vlogo igra fiksni kapital.

Kapital je vrednost v gibanju, kar pomeni dvoje: da mora stalno krožiti in da se mora stalno širiti. Na poti kroženja kapitala in njegovega širjenja se nahajajo številne ovire, ki so notranje procesu akumulacije. Elementi kroženja so hkrati pogoj možnosti kroženja in njegova ovira. Eden izmed takšnih elementov je fiksni kapital, ki ga Harvey definira kot: »proces kroženja kapitala prek uporabe materialnih objektov, kot so stroji« (Harvey 2006, 205). Za izpeljavo pomena stanovanj iz analize fiksnega kapitala, se ni treba spuščati v vse podrobnosti, ampak se moramo posvetiti zgolj njegovi vlogi pri reprodukciji kapitalizma ter osnovnemu protislovju med fiksnostjo in mobilnostjo, ki ga zaznamuje.

Če je v jedru kapitalizma akumulacija kapitala, ki je definirana kot proces stalnega širjenja, potem sledi, da je notranja logika kapitalizma stalna ekspanzija. Komunistični manifest to tendenco opiše kot od akterjev avtonomno silo. »Potreba po vse širšem odjemu njenih produktov podi buržoazijo po vsej zemeljski krogli. Vsepovsod se mora ugnezdit, vsepovsod naseliti, vsepovsod navezati

stike« (Engels in Marx 1977, 32). Širjenje lahko kapitalizem zadovoljuje na dva načina. Prvi, ki ga je v jedro kapitalističnega sistema postavila Rosa Luxemburg, je primitivna akumulacija, ki jo je moč definirati kot nasilno prisvajanje že obstoječih produkcijskih sredstev z ograjevanjem in privatizacijo. Rečeno drugače, pri primitivni akumulaciji se prisvaja absolutno presežno vrednost, ki deluje po principu več proizvede več. Gre za geografsko širjenje, ki na eni strani proizvaja pavperizirano delovno silo brez avtonomnih načinov preživetja, na drugi pa trge za prodajo blaga. Ta način širjenja ima izjemno pomembno prostorsko komponento, saj je proces širjenja mogoč zgolj z razvojem transportnih sredstev, ki so umeščena v prostor. Ni naključje, da je Marx pri analizi kroženja kapitala posvetil veliko pozornosti ravno transportu in ga je celo umesti v sfero produkcije. Fiksni kapital transportne industrije (ceste, pristanišča, železnice, internetno omrežje ...) je temelj in pogoj možnosti širjenja kapitalističnih odnosov po svetu.

Ker pa se kapital širi eksponentno, mora biti poblagovljenje, ograjevanje in splošno širjenje kapitalističnih odnosov proizvajano vedno hitreje. Ta proces Harvey opiše kot »ukinjanje prostora s časom« (Harvey 1989), saj kapital teži k vse hitrejšem premagovanju čim večjih razdalj. Tu nikakor ne gre za krajšanje razdalj, ampak za njihovo čim bolj učinkovito in hitro premagovanje. Obsedenost s hitrostjo, ki jo lahko na nivoju vsakdanjega življenja spremljamo v fascinaciji s hitrimi avtomobili, je torej notranja logika kroženja kapitala.¹³ Fiksni kapital in njegovo stalno revolucioniranje igrata ključno vlogo pri proizvajanju relativne presežne vrednosti, ki za razliko od absolutne meri na učinkovitost in želi z enakim ali manjšim vložkom proizvesti več. Fiksni kapital, ki pospeši delovni proces in v obliki transporta pospeši gibanje blaga po prostoru,¹⁴ igra pri širjenju kapitalizma ključno vlogo.

Proizvajanje fiksnega kapitala, katerega funkcija je hitrejša in učinkovitejša proizvodnja presežne vrednosti, Harvey nadalje opiše kot ključni način preseganja ovir za kroženje kapitala. Za reprodukcijo kapitalizma sta ključni tako produkcija kot tudi realizacija presežne vrednosti. Če proizvedeno blago ne doseže trga in ni zamenjano za denar, potem ne opravi svoje osnovne funkcije proizvodnje profita. Kapitalizem se tako stalno sooča s krizami, saj njegove produkcijske sposobnosti vedno presegajo možnost realizacije te vrednosti na trgu. Kapitalizem vedno proizvede presežek blaga, denarja in delovne sile, ki čakajo na produktivno rabo. Fiksni kapital, čigar

¹³ Kroženje in gibanje ima seveda razredno komponento, saj se vsi ne morejo gibati enako hitro. Še več, enim je gibanje celo omejeno oziroma preprečeno. Tako postaja mobilnost v svetu hitrosti ena izmed temeljnih oblik neenakosti.

¹⁴ Nove mednarodne delitve dela, ki jo opišemo v razdelku o financiaciji, si ne bi bilo mogoče zamisliti brez velikih sprememb v transportni industriji, pri kateri je ključno vlogo igrala standardizacija velikosti kontejnerjev v 60. letih 20. stoletja. Brez neverjetne pocenitve morskega transporta tolikšna selitev industrije na globalni jug ne bi bila mogoča.

proizvajanje pogoltno ogromne količine denarja, delovne sile in raznolikih vrst blaga, se kaže kot začasna oblika razreševanja krize realizacije že proizvedene presežne vrednosti. »Protislovje akumulacije tako proizvaja nujne predpogoje za redno oblikovanje fiksnega kapitala« (Harvey 2006, 219). Protislovja kapitalizma se presegajo s produkcijo novih produkcijskih sredstev, ki hkrati večajo možnost produkcije in tudi realizacije presežne vrednosti. Marxovo analizo nujnosti produkcije fiksnega kapitala za reprodukcijo kapitalizma Harvey nato prenese na širši nivo produkcije prostora.

Ta proces poimenuje »prostorska rešitev«¹⁵ in ga natančno razdela v več svojih delih (glej Harvey 1989, 2006, 2012, 2015). Kapitalizem prepreči razmah krize s proizvodnjem novih prostorov. Veliko depresijo 30. let 20. stoletja je v veliki meri razrešila suburbanizacija delavskega razreda v ZDA, krizo po letu 2008 pa je v veliki meri blažila neverjetna urbanizacija na Kitajskem, ki letno v mesta prežene prek 10 milijonov ljudi. Urbanizacijo in masovno proizvodnjo grajenega okolja lahko razumemo kot način mobilizacije, absorpcije, produkcije, realizacije in apropiacije presežne vrednosti. Ko krogotok kapitala v »prvem kroženju« (to je enostaven proces produkcije blaga in njegove realizacije na trgu) zadane ob ovire¹⁶, jih začasno razreši s preklapljanjem v »drugo kroženje kapitala«. Slednjisestoji iz proizvodnje pogojev produkcije s proizvodnjem fiksnega kapitala in grajenega okolja. Preklapljanje vsaj začasno omogoča dobičkonosno investiranje velikih količin denarja, dela in blaga, a hkrati poglobi osnovno težavo presežne produkcije. Pogoj preklapljanja je razvit kreditni sistem, ki omogoča gladko prehajanje kapitala iz ene sfere v drugo. Zato je vez med produkcijo prostora in razvojem kreditnih sistemov ključna za razumevanje razvoja financ v kapitalizmu. S to analizo Harvey pokaže na vlogo produkcije prostora v Engelsovi tezi, da buržoazija krizo zgolj premešča in rešuje probleme tako: »[D]a njena rešitev to vprašanje vedno znova obnavlja« (Engels 1977, 418). Produkcija prostora osnovno krizo presežne produkcije zgolj premesti na drugo lokacijo ali nekam v prihodnost. Produkcija prostora je torej osrednja tako za širjenje akumulacijskega procesa kot tudi za (začasno) razreševanje osnovnih protislovij kapitalizma.

Analizi dolgih ciklov v kapitalizmu, ki raziskujejo prehode med realno in finančno ekspanzijo, je treba dodati komponento produkcije prostora. Širjenje financ hkrati spremlja večje vlaganje v

¹⁵ Izraz »spatial fix«, ki je uporabljen v originalu, je veliko bolj poveden kot slovenski prevod (ta je vzet iz Kozmopolitstvo in geografije svobode), saj se igra z dvojnimi pomenom besede angleške besede fix: ta označuje tako rešitev, popravilo (kar slovenski prevod ujame), kot tudi fiksiranje, utrditev in ustalitev. Z uporabo tega izraza Harvey jasno nakaže na začasnost rešitev in na njihovo ujetost v prostor.

¹⁶ V delu *Enigma of Capital* (2011) Harvey izpostavi več možnih ovir, pri čemer kot ključno izpostavi ravno težavo reinvestiranja presežne vrednosti. Trg je tako zasičen, da je skoraj nemogoče profitabilno reinvestirati, kar pa sili lastnike kapitala v tri možne izhode: špekuliranje na finančnih trgih, kreiranje monopolov in produkcijo prostora. Stanovanje igra pomembno vlogo pri vseh treh izhodnih strategijah.

gradnjo novih ter vse bolj potratnih prostorov. To poudari Harvey tako pri svoji analizi haussmanizacije v Parizu (Harvey 2003) kot tudi pri analizi kriz v 30. in 70. letih 20. stoletja (Harvey 2012). Pri vseh razrešitvah kriz je šlo v veliki meri za produkcijo prostora ali, rečeno drugače, za preklapljanje iz prvega kroženja kapitala v drugega. Krizo v 30. letih 20. stoletja je razrešil New Deal z ogromnimi investicijami v grajeno okolje in začetek suburbanizacije delavskega razreda, ki je svoje hiše začel polniti z neuporabnimi predmeti. Krizo v 70. letih je deloma razrešila neoliberalna »prostorska rešitev« (Hackworth 2007), ki je za razliko od keynesiankega projekta suburbanizacije začela s ponovnim nepremičninskim osvajanjem mestnih središč. Finančna ekspanzija po 70. letih je imela tako prostorsko podvojitev v gentrifikaciji mestnih središč (Smith 1996), ogromnih gradbenih projektih (Hackworth 2007) in masovni urbanizaciji globalnega juga. Ni naključje, da ortodoksna ekonomija povezuje prostorsko in finančno industrijo v enoten sektor, ljubkovalno poimenovan s kratico FIRE (finance, insurance, real-estate).

S tem, ko kapital proizvaja prostor, svoje aktivnosti hkrati fiksira v prostor. »Bolj ko kapital kroži v fiksni obliki, bolj je sistem proizvodnje in potrošnje ujet v specifične aktivnosti, ki so uperjene v realizacijo fiksnega kapitala« (Harvey 2006, 220). Bolj ko poskuša pobegniti pred krizo s produkcijo prostora, bolj postajajo aktivnosti kapitala ujete v specifične prostorsko fiksirane uporabne vrednosti. Fiksni kapital, ki je pogoj širjenja kapitalizma, se v naslednjem koraku izkaže za ključno oviro kroženja kapitala, saj fiksira menjalno vrednost v prostoru in s tem prihodnjo rabo podvrže potrebam že opravljenih investicij. Obstoječi fiksni kapital zavira osnovni značaj kapitalistične produkcije, ki mora v pehanju za eksponentno rastjo stalno revolucionirati produkcijska sredstva. Kapitalizem stalno proizvaja prostor, ki ustreza trenutnemu razvoju produkcijskih sredstev in odnosov s tem, da ga mora v prihodnosti uničiti, saj zavira razvoj. »Fiksni kapital, ki se z vidika produkcije kaže kot vrh kapitalovega uspeha, postane, z vidika kroženja kapitala, zgolj ovira za prihodnjo akumulacijo« (prav tam, 238). Ali drugače:

Kapital se predstavlja v obliki po svoji podobi ustvarjene fizične pokrajine, ki je ustvarjena kot uporabna vrednost za okrepitev naraščajoče akumulacije kapitala. Tako ustvarjena geografska pokrajina je vrhunec preteklega kapitalističnega razvoja. Vendar, hkrati pomeni premoč mrtvega dela nad živim delom, ter, kot tako, s sklopom posebnih fizičnih omejitev ovira in onemogoča proces akumulacije. Te so lahko le počasi odstranjene, razen v primeru precejšnje devalvacije menjalne vrednosti, ki je ujeta v stvaritev tega fizičnega bogastva (Harvey 1989, 25).

Fiksni kapital je torej hkrati pogoj in ena izmed temeljnih ovir kroženja kapitala. Ne samo da prihodnji razvoj produkcijskih sredstev podreja obstoječemu fondu fiksnega kapitala, ampak so investicije vanj stalno podvržene grožnji devalvacija. Ta grožnja je posledica njegove dvojne fiksnosti. Prva je fiksnost v specifični uporabni vrednosti z daljšim časom realizacije.¹⁷ Druga pa je fiksnost v prostoru, saj ga je nemogoče premikati, ne da bi uničili njegovo uporabno vrednost. Bolj ko se kapitalizem razvija, bolj teži k hitrosti in pospešenemu kroženju kapitala, s čimer vedno bolj postaja odvisen od fiksnega kapitala kot predpogoja pospeška. Bolj ko so produkcijska sredstva razvita, bolj so fiksirana v prostoru in zaradi hitrosti razvoja vedno bolj podvržena grožnji devalvacije. Fiksnost v obliki fizičnega kapitala je tako hkrati pogoj in ključna ovira kroženja kapitala. Na tem mestu Marx uvede vprašanje kreditnega sistema, ki vsaj deloma razreši protislovje med fiksnostjo in mobilnostjo.

Kredit je najbolj mobilna in splošna forma kapitala, saj ga je v njegovi denarni (danes še digitalizirani) obliki možno zamenjati za katerokoli drugo formo. Kredit v kontekstu fiksnega kapitala igra dvojno vlogo. Prvič, z združevanjem tvori velike bazene kapitala, ki jih je moč mobilizirati za potrošno produkcijo fiksnega kapitala. Brez kreditnega sistema bi bila proizvodnja masovnih gradbenih projektov nemogoča. Ta funkcija se veže tudi na zgoraj opisano strategijo preklapljanja med različnimi industrijskimi sektorji ali med prvim in drugim kroženjem kapitala. Druga funkcija kreditnega sistema pa je kreacija mobilnosti iz fiksnosti s papirno podvojitvijo vrednosti. Papirni duplikat, ki ni nič drugega kot pravica do apropiacije prihodnje presežne vrednosti, lahko kroži neodvisno od uporabne vrednosti, ki je njegov temelj. To kroženje v prihodnosti proizvedene vrednosti Marx opiše kot fiktivni kapital (glej Harvey 2006, 266–270). Fiksnost zato postane varnejša, saj se v njo ujeta presežna vrednost osvobodi in kroži po sistemu kot fiktivni kapital, ki lahko išče nove investicije. Harvey v svoji analizi poveže produkcijo prostora (fiksni kapital) in ekspanzijo kreditnega sistema (fiktivni kapital).

Ko korak po koraku raziskujemo proces akumulacije in njegova protislovja, ugotovimo, da že sam koncept kapitala vključuje fiktivni kapital. Oblikovanje in kroženje fiksnega kapitala sta nujna za akumulacijo. Ovire za prihodnjo akumulacijo, ki jih ustvarja fiksni kapital, so lahko presežene zgolj s kreditnim sistemom na splošno in partikularno z ustvarjanjem fiktivnih oblik kapitala. Z dopuščanjem razcveta fiktivnega kapitala, kreditni sistem podpira preoblikovanje kapitala, ki kroži v fiksni kapital, s tem pa niža vse večji pritisk, ki nastaja zaradi vse večje in večje količine družbenega kapitala, ki kroži v obliki fiksnega (Harvey 2006, 269).

¹⁷ Presežna vrednost v čokoladi se realizira z nakupom, medtem ko se tista, ujeta v ceste, stavbe ali železnice realizira, v daljšem časovnem obdobju.

Fiksni kapital je materialni pogoj za razvoj finančnega sistema. Vse večje količine fiktivnega kapitala se kažejo kot oblika bega pred fiksnostjo, ki je posledica vse bolj razvitih oblik fiksnega kapitala. Kot smo poudarili že pri analizi financiranja, je ena izmed tendenc kapitala, da teži k najbolj mobilnim in splošnim formam in se s tem poskuša izogniti devalvaciji. Na takšen način je opredeljena tudi funkcija finančnih derivatov, ki so: »[V] svojem bistvu instrumenti, ki kapitalu v praksi zagotavljajo mobilno in abstraktno obliko, s katero omogočajo medsebojno pretvorbo različnih vrst kapitala iz ene oblike v drugo ... [in] skupaj predstavljajo sistem, na podlagi katerega so najrazličnejše oblike denarja ali blaga, ne glede na njihovo geografsko lokacijo, kvantificirane na skupni osnovi« (Furlan 2013, 92). Ampak, če fiktivni kapital ni nič drugega kot kroženje v prihodnosti proizvedenega profita, se je treba vprašati, kaj je pogoj proizvodnje profita. Na tem mestu se fiksnost pokaže v drugačni luči, saj jo lahko razumemo kot svojevrsten monopol tako nad prihodnjim razvojem produkcijskih sredstev kot tudi nad obstoječo rabo. Ta razmislek je tudi skladen s tezo, da kapitalizem teži k monopolom, ki omogočajo najvišjo profitno stopnjo. Ker pa ni večjega monopola kot zemljiške posesti, ni naključje, da Harvey po opisih fiksnega kapitala in kreditnega sistema nadaljuje svojo analizo procesa akumulacije z raziskovanjem zemljiške rente.

3.2 RENTA IN ZEMLJIŠČE V KAPITALIZMU

Marx se v svoji analizi rente ukvarja predvsem z zemljiško rento in še to večinoma zgolj z njeno vlogo v kmetijstvu. Rento opiše kot plačilo posestniku za pravico do rabe zemljišča. Torej ne gre za obliko proizvodnje presežne vrednosti, ampak za njeno apropiacijo. Zemljišče, ki se kot blago prosto menja na trgu, je zgolj pravica do prisvajanja potencialne presežne vrednosti, ki bo v prihodnosti proizvedena na njem. V procesu poblagovljenja zemljišče postaja: »Oblika fiktivnega kapitala, zemljiški trg pa po deluje kot ena izmed vej – čeprav z nekaj posebnimi lastnostmi – kroženja obrestnega kapitala. Pod takšnimi pogoji je zemljišče dojeta kot čisto finančno premoženje, katerega se kupuje in prodaja na podlagi rente, ki jo prinaša.« (Harvey 2006, 347) Takšna analiza pokaže na izjemno močno spetost med zemljišči, produkcijo prostora in finančnimi trgi.

Kar se menja na zemljiških trgih, ni nič drugega kot posestvo nad določenim koščkom zemlje. Od tod sledi, da je pogoj možnosti razvoja zemljiških trgov princip privatne lastnine, ki prostor pretvarja v absolutnega: »Ena izmed ključnih lastnosti katerega je princip individuacije, vzpostavljen z ekskluzivnim zasedanjem določenega dela prostora« (prav tam, 339). Nujna posledica ustvarjanja absolutnega prostora, ki je pravno sankcioniran v obliki privatne lastnine, je proizvodnje monopolov. Ti so inherentna lastnost privatne lastnine, ki temelji tako na privatnem

prisvajanju vrednosti kot tudi privatnem upravljanju in rabi prostora. Prostor v kapitalizmu je razmejen na majhne otoke privatne lastnine, ki jih v zadnji instanci ustvarja in brani državno vodena katastrska evidenca.¹⁸ »Osnovni gradnik urbanega prostora je posamezen absoluten prostor v obliki privatne lastnine in vsak tak prostor ima ceno v obliki zemljiške rente« (Smith 2010, 184).¹⁹

Zemljiška renta je ključen koncept za razumevanje špekulacije z nepremičninami, saj se v končni fazi ne špekulira z objekti, ampak z zemljišči, na katerih se nahajajo. Koncept rente je spet z idejo privatne lastnine, zato je njen nujni del tudi monopol. »Vse oblike rente temeljijo na monopolni moči privatnih lastnikov določenega dela planeta« (Harvey 2006, 349). Marx v svoji analizi razloči štiri oblike rente, a je za analizo stanovanjskega trga treba razumeti zgolj delovanje monopolne rente (glej Harvey 2006, 349–350; Harvey 1989, 62–69). Ta vznikla, ko ni ustvarjenih pogojev za tekmovanje med različnimi zemljišči, kar posledično vodi v monopolen nadzor nad določeno lokacijo ali kvaliteto zemlje. Lahko si zamislimo dva scenarija. V prvem imajo posestniki nadzor nad zemljiščem posebne kvalitete ali pa so ta na posebni lokaciji v razmerju do določene aktivnosti. Takšno stanje proizvajalcem daje konkurenčno prednost, s tem pa posestnikom omogoča zaračunavanje višjih rent. Marx opisuje predvsem kvaliteto zemlje pri kmetijski produkciji, a poudari, da si je mogoče zamisliti večjo vlogo lokacije, ko govorimo o gosto naseljenih predelih. V mestih tako: »Prestiž in status lokacije oblikujeta mnogo različnih možnosti za realizacijo monopolne rente« (Harvey 2006, 350).

Drug scenarij je vezan na »redkost zemljišč in na kolektivni razredni moči ter položaju posestnikov« (prav tam, 350). Pri tej obliki monopolne rente lastniki umetno proizvajajo pomanjkanje, ki ga lahko kapitalizirajo v obliki njenega zaračunavanja. Tako kot zgoraj opisana oblika rente se tudi ta realizira prek višji cen produkta, proizvedenega na tem zemljišču. Pri na zemljišče vezanem blagu, kot so stanovanja, je spetost med zemljiško rento in končno ceno blaga še toliko močnejša. Če Marx v svoji analizi veliko govori o rodnosti zemlje (se pravi o njeni produktivnosti), pa je ta lastnost zemljišča pri analizi rente v urbanem kontekstu relativno nepomembna. Kot v svojem predavanju o zemljiški renti in stanovanjskem vprašanju poudarja

¹⁸ Privatna lastnina je vedno družbeno sankcionirana in legitimirana. Ni privatne lastnine in njene moči brez posredovanja države kot njenega branika. Ta napetost med privatnim prisvajanjem in družbenim varovanjem je še eno izmed osnovnih protislovij kapitalizma.

¹⁹ Smith nadaljuje: »Zemljiško rento posameznega prostora določa mnogo stvari, vključno z njegovimi lastnostmi (velikost, oblika površine, obstoječa raba, itd.) in njegov odnos z drugimi objekti in prostori (center, transport, kanalizacija, itd.)« (prav tam, 184). Vrednost zemljišča ni inherentna njegovi rabi, ampak je relacijska, odvisna od okoliške rabe drugih zemljišč. Takšna relativna koncepcija prostora nakazuje, da je posamezen prostor vedno v odnosu z drugimi prostori. Hotel brez cestnih povezav, kanalizacije, internetnega omrežja itd. je praktično brez vrednosti. Lokacija tako ni nič drugega kot produkt družbenega dela. Takšna koncepcija prostora pa odlično pokaže na napetost med družbeno produkcijo in privatno apropiacijo, ki je značilna za kapitalizem (glej Harvey 2015, 49–59).

Mary Robertson (2013), igra v urbanem kontekstu ključno vlogo lokacija. Pomen lokacije ima dve ključni posledici. Prvič, renta se spreminja, tudi če je lastnik pasiven in ne vlaga v svoje zemljišče. Drugič, ker je lokacija družben produkt in je njena vrednost relativna glede na okoliška zemljišča, moramo govoriti o »efektu prelivanja«.²⁰ To pomeni, da sprememba rabe enega zemljišča vpliva na vrednost okoliških zemljišč. Robertson veže »efekt prelivanja« na koncept »urbane produkcije«, ki označuje produkcijo prostora in storitev, ki je relativno trajna. Zgrajena železniška postaja, ureditev parka ali izboljšanje cestnih povezav dvigajo vrednost zemljišč v svoji bližini. Če avtorica poudarja pomen fizične infrastrukture, pa moramo za razumevanje monopolne rente vključiti tudi identiteto prostora. Brez kulturne produkcije, statutarne potrošnje, proizvodnje identitet, statusov in simbolov je nemogoče razumeti produkcijo redkosti v urbanem prostoru (glej Zukin 1989, 1993).²¹

Ker je vrednost zemljišča določena relacijsko in ker je vezana na prisvajanje dohodkov v prihodnosti, se na področju trgovanja z zemljišči odpira ogromno polje za špekulacije. Zato ni naključje, da so zemljiški trgi močno speti s finančno ekspanzijo. Takšna interpretacija nas lahko hitro napelje na misel, da so finance zgolj polje prisvajanja v prihodnosti proizvedene vrednosti in niso nič drugega kot parazitski rentnik. Ampak, kot smo opisali zgoraj, imajo finance produktivno funkcijo, saj delujejo po principu samouresničujoče se prerokbe. Če se neko zemljišče dojema kot vredno, bo z delovanjem trga tako tudi postalo. Če se neko podjetje oceni kot uspešno, bo zaradi toka kapitala v njegove delnice tako tudi postalo. Podobno lahko trdimo za prostor. Če bo neka investicija dojeta kot dobičkonosna, se bo vanjo začel stekati kapital in ustvaril bo pogoje za dobičkonosnost naložbe. Zemljiška renta se v dodatni luči pokaže kot koordinatorka investicij.

Ne samo, da je apropiacija rente v kapitalizmu družbeno nujna, saj opravlja vlogo koordinacijskih funkcij, ampak morajo posestniki tudi obravnavati zemljišče kot čisto finančno premoženje, kot obliko fiktivnega kapitala in tako iskati aktivno vlogo pri koordinaciji toka kapitala na in prek zemljišča. Učinek tega je sprostitvev zemljišč za kroženje obrestnega kapitala in vezanje zemljiških trgov, rabe zemljišč in prostorske organizacije na splošen proces kroženja kapitala (Harvey 1989, 97).

Špekulacija je produktivna na podoben način kot je Foucault opisal delovanje oblasti. Zemljiška

²⁰ Obe lastnosti dajeta rentništvu v urbanem kontekstu dodaten parazitski značaj, saj renta pleni družbeno proizvedeno vrednost. Premoženje enega najbogatejših Brazilcev Carlosa Carvalha se je z rastjo Rio de Janeria proti jugozahodu in predvsem z gradnjo nepremičnin za olimpijske igre 2016 povečalo za nekaj milijard dolarjev. Zgolj zato, ker je leta 1973 kupil zemljišča v velikosti 6 milijonov kvadratnih metrov na primernih lokacijah (Watts 2015).

²¹ Večina procesov gentrifikacije, ki jo moramo razumeti kot razredni boj v produkciji urbanega prostora, je zgrajenih na kulturnih identitetah lokacij. Kar se poblagovi in pleni, je identiteta prostora, ki je bila zgrajena skozi desetletja bivanja v veliki meri izločenih in marginaliziranih skupin. Nakup nepremičnine na vroči lokaciji tako postane oblika statutarne potrošnje.

renta, ki je produkt špekulacije, deluje kot indikator kapitalu kam in kako naj investira. Tok kapitala v produkcijo prostora je hkrati učinek in produkt zemljiške rente, saj se kapital steka v smer rastočih cen in beži od padajočih, kar vodi v poglobljanje obeh trendov. »Kapital se premika v smer, kjer je stopnja dobička najvišja (ali vsaj visoka) in ti premiki so sinhronizirani z ritmi akumulacije in kriz. Mobilnost kapitala tako s sabo prinese razvoj za področja z visoko stopnjo dobička in nerazvitost tistih predelov, kjer se ohranja nizka profitna stopnja« (Smith 2010, 197). Ta koordinacija ne sledi potrebam ljudi, ampak cenovnim signalom, kar pomeni, da sledi logiki maksimizacije profita. Zemljiški trg tako ni nič drugega kot: »Ključna koordinacijska naprava v boju za organizacijo prostora na načine, ki bodo prispevali k proizvajanju presežne vrednosti in splošnem strukturiranju kapitalistične družbene formacije« (Harvey 2006, 372).

Ta daljši teoretski ovinek v produkcijo prostora nam lahko na več mestih pomaga pri razumevanju financializacije stanovanja. Prvič, pokazali smo na inherentno spetost med produkcijo prostora in razvojem kreditnega sistema. Tako smo *vez med financami in stanovanji, ki jo je empirično razkrila tudi kriza hipotekarnih kreditov, odkrili tudi pri teoretični analizi akumulacije kapitala*. Proizvodnje stanovanj kot blaga v kapitalizmu ni mogoče ločiti od ekspanzije kreditnega sistema. Od tod sledi druga ugotovitev, da *sta produkcija prostora in trgovanje z zemljišči po svoji naravi špekulativni praksi, ki odpirata ogromno polje za kovanje dobičkov*. Tako fiksni kapital kot tudi zemljišča na trgu zavzemajo formo fiktivnega kapitala, kar ju še dodatno spne z ekspanzijo financ. Stanovanje je temeljno blago v grajenem okolju in ima ključno vlogo na zemljiških trgih, zato lahko podobno trdimo tudi zanj. V kapitalizmu stanovanje na trgu zavzema formo fiktivnega kapitala, saj je njegova vrednost vezana na vrednost zemljišča. Tretjič, *ker kapital vedno teži k najbolj mobilnim formam, ni naključje, da se fiksnost, ki jo proizvaja v grajenem okolju, podvaja v papirnati podobi na finančnih trgih*. V tem kontekstu lahko razumemo tudi veliko finančno ekspanzijo, ki je zrasla na osnovi hipotekarnih kreditov. Kapital poskuša ubežati ujetosti v določeno uporabno vrednost ali, še huje, v določeno lokacijo s proizvajanjem mobilnosti iz fiksnosti. Četrtoč, *ampak ravno ta fiksnost je pogoj kovanja dobičkov v obliki monopolne rente, ki izhaja iz privatnega nadzora nad določeno lokacijo*. Vrednost lokacije je relacijska, kar odpira široko polje za špekulacije. Vezanost kvalitete stanovanja na lokacijo, ki je družbeno proizvedena, hkrati tudi stanovanja, njihovo produkcijo, menjavo in rabo, podvrže špekulaciji z zemljišči, na katerih stojijo.

Stanovanje se nahaja v središču več tendenc kapitala, ki poskušajo, zaradi monopolnih dobičkov, proizvajati fiksnost in ji, zaradi grožnje devalvacije, hkrati ubežati. Ogromna finančna piramida, zgrajena na osnovi hipotekarnih kreditov, se kaže kot posledica notranje spetosti med kreditnim sistemom in gradnjo, menjavo ter rabo stanovanj. Vendar smo s to analizo zgolj nakazali strukturne

pogoje, v katerih lahko vznika financializacija kot politična strategija za pacifikacijo in podrejanje ljudi. Ta analiza vloge produkcije prostora v akumulacijskem procesu nam zgoj pomaga razumeti, zakaj ravno stanovanja zavzemajo osrednjo vlogo pri financializaciji družbe. Da bi se lahko podrobneje poglobili v razpravo o financializaciji stanovanjskega vprašanja, je potreben še en ovinek v preplet stanovanjskih študij in politične ekonomije. To je naloga naslednjega poglavja.

4 STANOVANJE V KAPITALIZMU

Noben moški, ki si lasti svojo lastno hišo in parcelo, ne more postati komunist. Ima preveč za narediti.

William Levitt (načrtovalec prvih predmestij v ZDA)

Kapitalizem je z ograjevanjem skupne zemlje in poverizacijo potisnil v mesta vse več prebivalstva. Z okrepljeno urbanizacijo, ki je sledila industrializaciji, se je začelo hitro večati število prebivalcev, ki si niso mogli privoščiti dostojnega stanovanja. Stanovanjska kriza 19. stoletja je inherenten produkt kapitalističnega produkcijskega sistema, ki z logiko neenakega razvoja gosti priložnosti razvoja na eni in bedo nerazvitosti na drugi strani. Ljudje, ki so pred posploševanjem privatne lastnine živeli relativno avtonomna življenja, so bili tedaj pognani v velemesta, kjer je bilo njihovo preživetje odvisno od možnosti prodaje delovne sile na trgu. Pomanjkanje dostojnih stanovanj je notranja kapitalističnemu razvoju, zato je treba analizirati logiko proizvodnje pomanjkanja in načine kapitalističnega soočanja s temi problemi.

4.1 O REPRODUKCIJI

S tem, ko proces akumulacije kapitala proizvaja stanovanjsko krizo, hkrati proizvaja pogoje lastnega uničenja. Tukaj ne merimo na mobilizacijsko floskulo iz *Komunističnega manifesta*, da kapitalizem proizvaja lastne grobarje, ampak merimo na vprašanje produkcije in realizacije presežne vrednosti. S poglobljanjem bede delavskega razreda kapitalizem ne prižiga le bakle upora, ampak hkrati spodkopava pogoje lastne reprodukcije. Zdrav in pokoren delavec je nosilec delovne sile, ki je pogoj za proizvodnjo presežne vrednosti. Tako je reprodukcija delovne sile ključno vprašanje, s katerim se v 19. stoletju začne soočati kapitalizem. Če želi kapitalizem obstati, mora omogočiti preživetje pogoj lastnega obstoja: delavki in delavcu.

S tem vprašanjem se v precej strukturalistični maniri spopade Althusser, ki v tekstu *Ideologija in ideološki aparati države* zapiše: »Zadnji pogoj produkcije je potemtakem reprodukcija produkcijskih razmerij« (2000, 10). Za kontinuirano produkcijo je treba ustvariti pogoje, ki bodo omogočili, da se bo produkcija lahko nadaljevala tudi naslednji dan. Kakor smo analizirali pri vprašanju produkcije fiksnega kapitala, je treba zagotoviti reprodukcijo produkcijskih sredstev. Kapitalist mora proizvesti dovolj presežne vrednosti, da lahko obnovi stroje, prostore produkcije, kupi surovine itd. Seveda je ključna težava v tem, da reprodukcija ne more biti enostavna, saj definicija kapitala predpostavlja rast. Zagate in protislovja potrebe po eksponentni reprodukciji

produkcijskih sredstev smo analizirali v prejšnjem poglavju.

Althusser ta nivo zgolj omeni in se posveti reprodukciji produkcijskih sil, se pravi reprodukciji delavcev in delovnih razmerij. S tem si po drugačni poti zastavi isto vprašanje, kot si ga zastavlja Foucault, ko opisuje produkcijo produktivnih, a krotkih teles. Kapitalizem za svoj obstoj potrebuje usposobljeno delovno silo, ki se bo hkrati pripravljena podrežati obćemu redu neskonćne akumulacije kapitala. Kljućen akter tega nivoja reprodukcije je država, ki deluje z represivnimi in ideološkimi aparati.²² Althusser hitro obdela represivne aparate, ki delujejo s silo ali grožnjo sile, in se posveti ideološkimi: tistim, ki pretežno delujejo z ideologijo. Razume jo kot »imaginarno razmerje med individui in njihovimi realnimi eksistenćnimi pogoji« (prav tam, 66). Ne gre za napaćno percepcijo družbene realnosti, ampak za popaćeno dojetanje subjektive pozicije v njej. To popaćeno dojetanje je produkt konstitucije individuov kot subjektov prek interpelacije v doloćeno ideološko polje, ki se nato kaže kot evidentno, samoumevno ter vedno in povsod resnićno; skratka naravno in većno. Osrednji element ideologije je torej prepoznavanje individuov v doloćenem razmerju do eksistenćnih pogojev. »Obstoj ideologije in interpelacija individuov je ena sama in ista stvar« (prav tam, 76).

Većina kasnejših rab, in teh ni bilo malo, Althusserovega teoretskega aparata se osredotoća na ta del analize. Na precej abstraktno in na nek naćin idealistićno fazo prepoznavanja v polju idej, diskurzov in oblastnega govora. Takšno branje teksta pogosto zanemari materialistićne napotke, ki jasno izpostavljajo pomen delovanja. Tako zapiše: »Ideologija ima materialno eksistenco« (prav tam, 68). Ali pa: »Ideologija vselej obstaja v nekem aparatu, v praksi ali praksah tega aparata. Ta eksistenca je materialna« (prav tam, 69). Tako je ideologijo nemogoće misliti mimo praks, v katerih se udejanja. »Ideologija ima materialno eksistenco; to se pravi, ni zaobsežena zgolj v ćlovekovem 'odnosu do stvari', temveć je materialno navzoća kot njegov vedenje, ravnanje v konkretnih situacijah, kot njegova 'praktićna' udeležba v IAD; prav s tem (in v tem) se ideologija 'realizira': uresnići in izpolni« (Lešnik 1997, 24). Ne samo, da je praksa ideološko osmišljena, da jo interpretiramo prek imaginarnega razmerja do eksistenćnih pogojev, ampak praksa proizvaja doloćene ideološke ućinke. Po eni strani je praksa ideološko posredovana, ampak po drugi je tudi ideologija praktićno proizvedena. Rećeno z Marxom in Engelsom:

Te meglene tvorbe v moŹganih ljudi so nujno sublimat njihovega materialnega, empirićno ugotovljenega in na materialne predpostavke vezanega Źivljenjskega procesa. Morala,

²² Tudi reprodukcijo produkcijskih sredstev v veliki meri zagotavlja država, ki je kljućni akter pri velikih investicijah v fiksni kapital. Ker so vlaganja v ceste prevelika in prinašajo premalo dobićka, je naloga države, da zgradi osnovno infrastrukturo za delovanje podjetij. Država deluje kot obći kapitalist, ki v pogojih samomorilske konkurence med individualnimi kapitalisti, saj skrbi za obći interes kapitala. To pa je v zadnji instanci ravno reprodukcija pogojev produkcije.

religija, metafizika in siceršnja ideologija in z njim ustrezne oblike zavesti tu ne ohranjajo več videza samostojnosti. One nimajo zgodovine, one nimajo razvoja, marveč ljudje, ki razvijajo svojo materialno občevanje, spreminjajo s to svojo dejanskostjo tudi svoje mišljenje in proizvode svojega mišljenja. Ne določa zavest življenja, marveč življenje določa zavest (Marx in Engels 1976, 25).

Če je praksa vedno ideološka in ideologija vedno praktična, kako je potem mogoče ločiti med materialno in ideološko reprodukcijo delovne sile, ki jo uvede Althusser na začetku teksta? Ali ni veliko bolj smotno govoriti o materialno-ideološki reprodukciji, ki se izvaja prek raznolikih načinov, preko katerih posamezniki zadovoljujejo svoje potrebe? Manuel Castells si v leta 1972 napisanem delu *La Question Urbaine* zastavlja ravno ta vprašanja. Althusserjevo tezo o reprodukciji prenese na vprašanje produkcije urbanega prostora. S tem se resno loti vprašanja materialne reprodukcije delovne sile. Zastavitev je v duhu Engelsa, ki razume stanovanjsko vprašanje kot sekundarno in podrejeno vprašanjem produkcije, saj je: »problem urbanega /.../ utemeljen v problemu industrije in problematika prostora v družbeni problematiki« (Marrifield 2002, 117). Castells razume urbano kot prostor reprodukcije delovne sile in ga s tem podredi vprašanju produkcije, saj: »Potemtakem lahko v termine kolektivne reprodukcije (objektivno podružbljene) delovne sile prevedeno večino realnosti poimenovane z izrazom urbano ter analiziramo urbane enote, in z njimi povezane procese, kot enote kolektivne reprodukcije delovne sile v kapitalističnem načinu produkcije« (Castells 1979, 445). S tem je Althusserjev učenec v svoji analizi podrejenosti nadstavbe ekonomski bazi še bolj dogmatičen od učitelja. Čeravno so te strukturalistične teza preveč fromalistične in jih je tudi sam Castells kasneje zavrnil (z njo pa tudi celoten marksizem), pa vseeno ponujajo dobre nastavke za mišljenje produkcije prostora v kapitalizmu.

Pri vprašanju reprodukcije Castells razlikuje med individualno in kolektivno porabo. Obe sta praktični in tista, ki dominira celotni strukturi, določatudi oblike druge. Z večanjem podružbljanja produkcije (torej deleža fiksnega kapitala v kompoziciji gospodarstva) se organizacija bolj koncentrira in centralizira. »Te lastnosti so najbolj očitne na nivoju kolektivne porabe in zato se okoli teh procesov strukturira sklop poraba/reprodukcija delovne sile/reprodukcija družbenih odnosov« (prav tam, 445). Kolektivna poraba je raba kolektivnega blaga, ki je nujna za reprodukcijo produkcijskih razmerij, a sama po sebi ne prinaša dobička. Je obči pogoj produkcije, ki pa ga noben posamezen kapitalist ne more proizvajati po logiki dobička. Ključno nalogo pri preskrbi tega blaga ima država, ki deluje kot obči kapitalist. To je tudi definicija kolektivnega blaga. Je blago, katerega produkcija: »čeravno ostaja kapitalistična, ne poteka prek trga, ampak prek državnega aparata« (prav tam, 460). Kolektivna poraba je: »[T]ako poraba blaga, katerega

produkcije ni zagotovljena s strani kapitala – ampak ne zaradi kakšne notranje lastnosti, temveč zaradi posebnega in splošnega interesa kapitala« (prav tam, 460). Akumulacija kapitala tako sama po sebi ne proizvaja pogojev lastne reprodukcije, ampak to funkcijo opravlja država.

Teze zvenijo zelo podobno kot v prejšnjem poglavju opisana vloga fiksnega kapitala, le da je tu fokus analize usmerjen na reprodukcijo delovne sile in ne reprodukcijo produkcijskih sredstev. V obeh primerih je v ospredju vprašanje reprodukcije produkcijskih razmerij. Urbano vprašanje je za Castellsa vprašanje produkcije pogojev reprodukcije delovne sile. Zato država prevzema gradnjo prometne in sanitarne infrastrukture, velikih gradbenih projektov in nenazadnje stanovanj z namenom, da bi zagotovila materialno reprodukcijo delavcev. Urbano tako ni le prostorska forma, ampak »označuje družbeno organizacijo procesov reprodukcije« (prav tam, 431). Specifična vrsta produkcije proizvaja specifično obliko reprodukcije, kar poudarja tudi Castells, ko trdi, da mesta v srednjem veku niso opravljala iste vloge kot mesta v kapitalizmu. V kapitalizmu obči kapitalist, torej država, zagotavlja kolektivno blago za reprodukcijo delovne sile.²³

Če so Althusserjeve teze preveč osredotočene na ideološki del reprodukcije, pa Castells posveti večino teksta materialni reprodukciji. Oba pogleda je treba združiti in poskušati premisliti, kako deluje materialno-ideološka reprodukcija. Za materialno reprodukcijo delovne sile je moč reči, da ni dovolj, da se ljudje materialno reproducirajo, ampak je pomembno tudi, kako to počno. Isto potrebo lahko zadovoljujemo na raznolike načine in vsak način proizvaja lastne ideološke učinke. Prakse materialne reprodukcije ustvarjajo specifične odlike ideološke reprodukcije. Iz tega lahko izpeljemo, da je treba analize načinov materialne reprodukcije delovne sile močnejše povezati z analizo ideologije. Hkrati je treba dodati, da tudi Althusser misli ideološke aparate države kot institucije, se pravi kot prakse, ki se izvajajo.²⁴ Če vzamemo za primer šolo, ki jo avtor vidi kot vodilni ideološki aparat, lahko zaslutimo, da samo praktično izvajanje šolskega proizvaja ideološke učinke. Delitev v razrede in na posamezne predmete, natančno določena razporeditev v prostoru, strikten in jasno odmerjen urnik, prakse preizkušanja in preverjanja so prakse, ki proizvajajo določeno vrsto razmerij do eksistenčnih pogojev bivanja. Ti zaključki so izredno podobni tistim, ki jih je mogoče izluščiti iz branja poznega Foucaulta, ki razume ločitvene prakse kot materialni pogoj

²³ Castellsovo delo je bilo napisano prepozno, saj ga je pisal v času krize keynesianisma, ko so se začeli postopni rezi v blago kolektivne porabe. Castells ni mogel razumeti, zakaj si kapital sam spodkopava pogoje lastne reprodukcije. Del odgovora leži v njegovi preveliki ločitvi med produkcijo in reprodukcijo, ki je verjetno posledica strukturalističnega pristopa k tematiki. Ni dojel, da je reprodukcija bila že od nekdaj produktivna in da jo akumulacija kapitala pleni (glej Merrifield 2014).

²⁴ Zanimivo branje Althusserjevih tez prek antropološke analize institucij nam ponuja Močnik, ki močno poudari materialnost ideologije. Na več mestih v tekstu izpostavi pomen ritualov, praks in izvajanja. Še vedno pa materialni obstoj ideologije zgolj pomaga ideološkemu diskurzu in ni njegova nujna in enakovredna modalnost (glej Močnik 1999).

produkcije subjektov (glej Foucault 1991).²⁵

Osrednjo vlogo pri materialno-ideološki reprodukciji igra produkcija prostora, kar vodi Lefebvra, ki razume revolucijo kot spremembo vsakdanjega življenja, v naslednjo tezo: »Revolucija, ki ne proizvede novega prostora, ne bo šla do konca; spodletelo ji bo; življenja ne bo spremenila; ne bo spremenila ideoloških nadzidav, institucij, političnih aparatov. Revolucionarna transformacija se potrudi s sposobnostjo ustvariti stvaritve v vsakdanjem življenju, v govoru, v prostoru« (Lefebvre 2013, 78). S tem nakaže na pomen produkcije prostora za družbeni red in njegovo reprodukcijo. Prostorska ureditev omogoča ali preprečuje razvoj nekaterih družbenih odnosov, spodbuja določene razporeditve teles ali pa jih zavira. Produkcija prostora ne reproducira kapitala zgolj v polju produkcije, ampak zagotavlja tudi kontinuirano proizvajanja odnosov podrejanja in produktivnosti. Osrednjo vlogo pri tem ima stanovanjsko vprašanje, v katerem se zgoščajo tako vprašanja reprodukcije delovne sile (če ga razumemo kot predmet kolektivne porabe), kot tudi akumulacije kapitala (če ga razumemo kot fiksni kapital). Tako ni naključje, da Jim Kemeny, eden izmed osrednjih raziskovalcev stanovanjskega vprašanja, zapiše: »Ključna sestavina uspeha [spreminjanja družbenega reda] je gibanje, ki bo zmožno ustvariti hegemonsko ideologijo v kateri bo organizacija bivanja eden izmed osrednjih elementov« (Kemeny 1992, 118).

4.2 O STANOVANJSKEM VPRAŠANJU

Da stanovanje igra osrednjo vlogo pri podrejanju delavcev akumulaciji kapitala, ugotavlja Engels v svojem delu *O stanovanjskem vprašanju*, ki sestoji iz člankov, spisanih v letih 1872 in 1873. Obračunavanje z anarhizmom, Poudhonom, človekoljubnem in buržoaznim socializmom daje tekstu sektaški značaj, a to ne zmanjšuje njegovih izjemno pomembnih uvidov za analizo stanovanjskega področja. Stanovanjska stiska je zanj: »ena izmed neštetihi manjših, drugotnih neprilik, ki izhajajo iz sedanjega kapitalističnega načina produkcije« (Engels 1977, 357) in bo odpravljena z odpravo izkoriščanja delavca kot delavca v kapitalistu. Produktijski proces s proizvajanjem od mezde odvisnih ljudi in s koncentracijo proizvodnje v mestih ustvarja stanovanjsko bedo. Plačevanje visoke najemnine za neprimerne prostore v slumih ni vprašanje izkoriščanja, saj to poteka le v produkciji, ampak je vprašanje prevar, ki potekajo v sferi porabe. Stanovanjsko področje je vprašanje menjave že proizvedene vrednosti in gre za apropiacijo

²⁵ Takšno branje dodatno problematizira vprašanje nasilja in delitev na ideološke in represivne aparate države. Še več, pod vprašaj postavi Althusserjevo tezo o uspešnosti ideološke interpelacije. Če je interpelacija vedno uspešna, zakaj je potem sploh potreben obstoj represivnih aparatov, ki vladajo z nasiljem? Edini možen sklep je, da interpelacija nikoli ni popolnoma uspešna in da za svoje delovanje v zadnji instanci vedno potrebuje silo, ki jo dokončno uveljavi. Ta poanta je ključna za naša nadaljnja razmišljanja o vlogi deložacije pri stanovanjskem vprašanju.

presežne vrednosti zunaj produkcije.²⁶ »Razdelitev presežne vrednosti – ki jo producira delavski razred in mu jo odvzamejo brez plačila – med razrede, ki ne delajo, poteka med zelo spodbudnim pričkanjem in medsebojnim varanjem; kolikor se dogaja z nakupom in prodajo, je eden njenih glavnih vzvodov goljufanja kupca po prodajalcu ...« (prav tam, 357–358). Delavec ni prevaran kot delavec, ampak kot imetnik denarja.

Kljub temu da umesti stanovanjsko vprašanje v polje menjave, pa pokaže na ključno vlogo maksimizacije profita pri zaostrovanju stanovanjske bede. Čeprav pravilno opozori, da gre pri odnosu najemnik – lastnik za drugačen tip razmerja kot pri odnosu delavec – kapitalist, s podcenjevanjem stanovanjskega vprašanja zanemari dognanja lastne analize. Da stanovanja res niso del produkcije, saj se pri njihovi menjavi ne proizvajajo vrednosti, vseeno pa njihova gradnja, menjava, raba in rušenje sledi isti logiki kot produkcija. To je logika maksimizacije profitne stopnje.

Širjenje sodobnih velikih mest povzroča v nekih, zlasti osrednjih delih mesta, da se umetno in pogosto izredno visoko poveča vrednost zemljišč; na teh zemljiščih zgrajene stavbe pa potiskajo to vrednost navzdol, namesto, da bi jo zviševale, ker ne ustrezajo več spremenjenim razmeram; te stavbe zato podirajo in jih nadomeščajo z novimi. To se dogaja predvsem z delavskimi stanovanji sredi mesta, katerih najemnina tudi ob največji prenaseljenosti nikoli ne more presežati določenega maksimuma ali pa ga presega le skrajno počasi. Taka stanovanja potrebujejo in zidajo namesto njih trgovine, skladišča in javne zgradbe (prav tam, 358).

Tako je stanovanjsko vprašanje isti del sistemske kraje presežne vrednosti, kot poteka v delovnem procesu, le da se izvaja z drugimi tehnikami.²⁷

Ampak, če je stanovanjsko vprašanje res sekundarno, zakaj mu potem Engels posveča toliko prostora? Zato, ker želi s kritiko Proudhona in buržoaznega socializma stanovanjsko vprašanje umestiti in izpeljati iz produkcije. Kritizira Proudhona, da se: »kjer koli zgubi /.../ ekonomsko zvezo – in to se mu pripeti pri vsakem resnem vprašanju – zateče na področje prava in se sklicuje na večno pravičnost« (prav tam, 362). Napada človekoljubje, ki: »hoče ohraniti vzroke zla v današnji družbi in hkrati odpraviti to zlo« (prav tam, 386). Vse, ki ne izpeljejo stanovanjskega vprašanja iz polja ekonomije, označi za reakcionarne in njihove analize kot neznanstvene. Engels pravilno kritizira manko analize produkcije pri ostalih avtorjih, ampak hkrati sam zapade v ekonomski

²⁶ Podobno kot smo opisali status plačane buržoazije v razdelku o financijah.

²⁷ S tem, ko prevare v polju menjave opiše kot krajo, se dotakne tistih analiz kapitalizma, ki nelegalne prakse prisvajanja presežne vrednosti razumejo kot notranje procesu akumulacije. Če je kapitalizem res stalen proces primitivne akumulacije, potem so prevare, kraje in nasilni prevzemi nujni del njegove reprodukcije. Ali ni celoten finančni sistem pred krizo uspešno rasel ravno zaradi vseobsežnih prevar? Ali ni dokapitalizacija finančnega sektorja z javnim denarjem, ki ni nič drugega kot rop z dekretom suverenega nosilca nasilja na določenem ozemlju, rešila akumulacijski proces in preprečila popoln zlom kapitalizma (glej Močnik in Breznik 2014)?

redukcionizem. Dejstvo je toliko bolj zanimivo, ker je večina teksta namenjena kritiki lastništva stanovanj, ki je v zadnji instanci vprašanje posesti in s tem pravnih odnosov. Če delavca definira njegov položaj v produkciji, kako lahko potem Engels zapiše, da: »delavec, ki je lastnik hišice v vrednosti tisoč tolarjev, sicer res ni več proletarec, toda nihče /.../ ga ne bo imenoval [za] kapitalista« (prav tam, 393). Če se delavčev položaj v kapitalistični družbeni ureditvi spremeni z lastništvom doma, kako je potem lahko stanovanjsko vprašanje drugotnega pomena? Verjetno mu izredno ostro obračunavanje z anarhizmom (nenazadnje je bil tekst pisan med izključitvijo Bakunina iz prve internacionale) prepreči, da bi odstopil od izvajanja vseh oblastnih odnosov na vprašanje produkcije (ter se s tem distanciral od anarhizma, ki poudarja pomen države in pravnih razmerij pri zatiranju).

Engels upravičeno kritizira Proudhonovo idejo, da je individualno lastništvo stanovanj rešitev tako za stanovanjsko vprašanje kot tudi za izkoriščanje na delovnem mestu. Proudhonova rešitev stanovanjskega vprašanja izhaja iz njegove idealizacije in glorifikacije organske skupnosti avtonomnih malih obrtnikov, ki naj bi nekoč obstajala. Družbo oropanih najemnikov, naj bi se z lastništvom domov pretvorilo v skupnost svobodnih in neodvisnih lastnikov. Nasprotno pa Engels prepoznava revolucionarno silo kapitalizma, ki je delavca dejansko osvobodila spon in nasilja skupnosti ter vezanosti na zemljo. Status lastnika z vrtom, ki je bil v prejšnjih dobah »temelj relativne blaginje delavcev /.../ to postaja dandanes, pod gospostvom velike industrije, ne le najtežja veriga za delavce, ampak tudi največja nesreča za ves delavski razred« (prav tam, 352). Lastništvo je veriga za delavca, ker ga veže na določeno lokacijo in ga dela odvisnega od določene tovarne. »Za naše velikomestne delavce je prvi življenjski pogoj svoboda gibanja, zemljiška posest lahko pomeni zanje samo okove. Priskrbite jim lastne hiše, priklenite jih spet na grudo, pa boste zlomili vso njihov odpornost proti poskusom tovarnarja znižati mezd« (prav tam, 392).

Govor kapitalističnih človekoljubov o moralni prednosti lastništva, ki ga Engels povzema, ni nič drugega kot metoda krepitve odvisnosti delavca. Na tem mestu lahko začutimo protislovje med potrebo kapitala po hkratnem spodbujanju in omejevanju svobodnega prodajanja delovne sile. Celotno zgodovino kapitalizma je mogoče misliti prek omejevanja svobode gibanja. V jedru kapitalistične konstrukcije je lik delavca, ki se svobodno prodaja na trgu delovne sile, kar predpostavlja mobilnost delovne sile. Že ta osnovna predpostavka delovanja trga delovne sile je nabita s protislovjem prisile in svobode. Na eni strani je delavce v beg pognalo ograjevanje skupnega ter posledična izguba avtonomije (s tem pa odvisnost od prodaje delovne sile), a na drugi strani je beg od priklenjenosti na zemljiško posest fevdalnega gospoda mogoče dojeti kot dejanje afirmacije lastne svobode. Hkrati s tem problematičnim vznikom svobodne delavke pa so se razvijala tudi orodja ponovnega lovljenja in discipliniranja gibanja. Z razvezo od skupnosti je

vznikala teritorialno zamejena nacionalna država, svobodo od zemlje pa je nadomestila odvisnost od tovarne. Spodbujanje lastništva je tako del širše zgodbe omejevanja gibanja zatiranih.

Ravno nemobilnost, zaradi katere delavec ne more pobegniti pred zatiranjem, omogoča kapitalu izkoriščanje. Ključna moč kapitala nad delom je njegova dvojna mobilnost. Prvič, lahko se relativno preprosto giblje po prostoru in z grožnjo zapuščanja posameznih regij izsiljujejo koncesije zase. Drugič, v svoji najbolj splošni formi univerzalnega ekvivalenta lahko prehaja med posameznimi sektorji in s tem grožnjo devalvacije večinoma prenese na delavce. Pogajalske pozicije delavca so zaradi teh razlik v mobilnosti nujno šibkejše. Z lastništvo se premoč kapitala še krepi. Ker je delavec vezan na posamezno lokacijo, se je toliko manj pripravljen upirati, saj: »Posamezni delavec bi še kdaj utegnil prodati svojo hišico, ob kakem večjem štrajku ali splošni industrijski krizi pa bi nujno bile vse hiše štrajkajočih delavcev naprodaj in tedaj bi ne bilo kupca za vse hipe ali pa bi jih morali prodati globoko pod ceno« (prav tam, 392). Pozicija lastnika tako temeljno spremeni zavest in strukturno pozicijo delavca.

Na to reakcionarnost meri tudi gospod Sax, ki ga, kot ključnega nosilca buržoazne rešitve za stanovanjsko vprašanje, pogosto navaja Engels. »Vse tiste skrivnostne sile, ki razvnamajo vulkan, imenovan socialno vprašanje, ki žari pod našimi nogami, proletarska ogorčenost, sovraštvo ... nevarne zmede pojmov ... se morajo razpršiti kakor megla pred jutranjim soncem, ko ... preidejo delavci sami po tej poti v razred posedujočih« (Sax v Engels 1977, 394). Primerna stanovanja so v prid delodajalca ne zgolj zato, ker »ima za posledico povečanje njihove telesne in duševne delovna sile« (prav tam, 398), ampak tudi »s pridobitvijo in zagotovitvijo sposobnega, spretnega, ubogljivega, zadovoljnega in vdanega delavstva« (prav tam, 398). Sax poleg že omenjenih prednosti pomiritve in materialne reprodukcije delavstva lastništvu stanovanj pripisuje še vlogo socialne mreže in moralne prevzgoje delavcev. V njegovih visokotečnih mislih lahko že zaslutimo vlogo stanovanja pri materialno-ideološki reprodukciji, saj način zadovoljevanja potrebe po strehi nad glavo za sabo prinese tudi specifične miselne vzorce.

V tekstu *Centering Housing in Political Economy* (2014) Aalbers in Christophers poudarjata pomen stanovanj v politični ekonomiji ravno zaradi njihovega položaja v reprodukciji. Na začetku članka podata trojno definicijo kapitala, ki jo je moč izpeljati iz Marxove analize. Kapital kot vrednost v gibanju, kapital kot odnos in kapital kot ideologija. Definicije seveda niso izključujoče, ampak se dopolnjujejo in opisujejo delovanje kapitala na različnih ravneh. V nadaljevanju članka nato opišeta, kakšno mesto zaseda stanovanje na vsaki ravni delovanja kapitala, s čimer pa dejansko opišeta, kakšno vlogo ima pri reprodukciji kapitala kot kroženje odnosa in ideologije. Na ravni kroženja igra stanovanje več vlog. Stanovanjska gradnja je eden izmed ključnih sektorjev industrije, podobno vlogo pa imajo tudi industrije trženja, promocije, čiščenja in vzdrževanja stanovanj. Ker

gradnja stanovanj porabi velike količine denarja, dela in blaga, pogosto opravlja pomembno vlogo pri »prostorski rešitvi« krize presežne akumulacije. Tako naj bi leta 2008 zaradi padca potrošnje Kitajska izgubila 30 milijonov delovnih mest, a je v naslednjih 6 mesecih že ustvarila 27 milijonov novih. Večina novih delovnih mest je bila ustvarjena v gradbeni industriji, ki je v času krize enormno zrasla in danes predstavlja od 25 do 30 % BDP. Večji del gradbene industrije predstavljajo ravno stanovanja, ki posledično spodbujajo tudi gradnjo cest, kanalizacije, trgov, parkov ... V tem in v mnogih drugih primerih so stanovanja igrala ključno vlogo pri preklapljanju kapitala ter ohranjanju njegovega kroženja.

Na ravni kapitala kot odnosa igra stanovanje dvojno vlogo, saj hkrati blaži in zastruje neenaka razmerja, ki so vpisana v procese akumulacije kapitala. Premoženjska neenakost je ključni vir neenakih priložnosti, ki se nato izkazujejo tudi v neenakih dohodkih. Stanovanjsko premoženje predstavlja največji del bogastva v deželah OECD, zato se na stanovanjskem področju v veliki meri reproducira neenakost, ki ni samo premoženjska, ampak je tudi lokacijska in vpliva na različne priložnosti v življenju. Tako so od lokacije bivanja odvisne priložnosti za zaposlitev, dolžina poti do službe, priskrbljenost s ključnimi storitvami, dostop do izobraževanja in tudi dostop do statusa, ki ga prinaša posamezna lokacija. Stanovanjsko premoženje omogoča reprodukcijo neenakosti v družbi, s tem pa ohranja kapitalistično družbeno strukturo. Ravno to razklanost družbe, ki je strukturna nujnost kapitalistične ureditve, pa je treba zakriti in prikriti, da bi se sistem mirno reproduciral. Razcepljeno družbo je treba zaceliti ali pa vsaj omiliti antagonizem. Tu ponovno pomembno vlogo igra stanovanjska politika, ki je delovala kot orodje glajenja družbenih konfliktov. V času keynesianske države blaginje je masovna gradnja stanovanj med drugim opravljala vlogo preprečevanja širjenja komunizma. Kot je leta 1922 zapisal ključni arhitektu modernizma: »V jedru današnjega družbenega upora je vprašanje gradnje: arhitektura ali revolucija« (Le Corbusier 1986, 269). Stanovanjska gradnja tako igra odločilno vlogo tako pri poglobljanju, kot tudi prikrivanju neenakosti v kapitalizmu.

Na nivoju ideologije ima kapital tri komponente: osrednja vloga privatne lastnine, spodbujanje primata trga in zahteva po neskončni akumulaciji.

Prvič, ker ta ideologija ni nikjer drugje bolj očitna in vidna, kot v povezavi s stanovanji; s tem hočeva povedati, da stanovanjska ideologija danes predstavlja kapitalistično ideologijo nasploh, v kolikor so odločno privilegirani privatni lastniški odnosi, mehanizmi tržne alokacije in strategije akumulacije. In drugič, ker stanovanja ne le predstavlja, ampak tudi podpira širšo kapitalistično ideologijo: prek stanovanj se odvija precej političnega dela reproduciranja in vsiljevanja ideologije kapitala (Aalbers in Christophers 2014, 384).

Ključno vlogo pri materialno-ideološki reprodukciji igra lastniški status, ki je idealni bivanjski status v kapitalizmu. »Ohranjanje, in celo spodbujanje, privatne lastnine zemljišč tako igra ideološko in legitimacijsko funkcijo za vse oblike privatne lastnine; posledično, nekateri trdijo, je podeljevanje privilegijev delavskemu razredu, da si lastijo domove, izjemnega pomena« (Harvey 2006, 360).

Engelsova analiza o reakcionarnosti lastništva, ki iz delavcev dela nekaj drugega, kot sta delavec ali kapitalist, nakaže na vprašljivost konceptualizacije ideologije pri Marxu. Čeravno oba trdita, da življenje ustvarja zavest, zreducirata življenje, ki šteje, na razmerja v produkciji. Tako v *Osemnajstem Brumairu* Marx opiše konzervativnost kmetov kot produkt produkcijskega procesa, ki mu pripadajo. Kmetje res živijo v enakem položaju, ampak jih ta položaj ločuje in drži v izolaciji. »Vsaka posamezna kmečka družina skoraj zadostuje sama sebi, producira neposredno sama, pretežni del tega, kar porabi, in dobiva svoje življenjske potrebščine bolj v menjavi z naravo kakor v stikih z družbo. Parcela, kmet in družina: malo naprej druga parcela, drug kmet in druga družina« (Marx 1977, 562). Zaradi te ločenosti kmetje delujejo konzervativno in zaradi izolacije se ne morejo povezati v uporu. Vendar, je ta ločenost res le produkt produkcijskih razmerij? Ali ni kmetova zavest produkt celotnega načina bivanja, ki je poleg delovnega procesa vezan tudi na načine porabe in reprodukcije? Marxova izjemno zanimiva analiza kmečkega razreda nas napeljuje na to misel. Ko je zemljiška odveza spremenila kmete iz tlačanov v svobodne lastnike, so se začeli ustvarjati pogoji za vzpon buržoazne družbe. »Ekonomske razvoj parcelne lastnine je korenito spremenil odnos kmetov do drugih družbenih razredov« (prav tam, 566). Od fevdalca osvobojenega kmeta ga je parcela s hipoteko priklenila na mestne oderuhe in z davkom na državne birokrate. Na svojo parcelo prikovan kmet, ki ga plenita tako kapitalist kot uradnik, v gonji po preživetju brani to, kar še ima: zemljišče, obremenjeno s hipotekarnim dolgom. V to ga ne sili le produkcijski proces, ki mu pripada, ampak celokupnost vsakdanjih razmerij, ki se spletajo okoli lastniške parcele. Kmet je reakcionaren, ker se vede kot lastnik, a njegova »parcela ni več v tako imenovani domovini, temveč v knjigi hipotekarnih dolgov« (prav tam, 568).

Iz Engelsove analize lastništva v *Stanovanjskem vprašanju* in Marxove analize razrednega položaja kmeta lahko izpeljemo ključno vlogo stanovanja v materialno-ideološki reprodukciji. Če je za ohranjanje produkcije ključna reprodukcija produkcijskih razmerij, potem je za vzdrževanje kapitalističnega sistema potrebna eksponentna reprodukcija tako produkcijskih sredstev kot tudi sil. V prejšnjem poglavju smo izpostavili pomen gradnje, menjave in rabe stanovanj kot fiksni kapital za reprodukcijo akumulacije, v tem pa smo opisali pomen stanovanj za reprodukcijo delovne sile. Ta se ne reproducira zgolj materialno, ampak je treba reproducirati tudi podrejanje prek »imaginarnega razmerja do eksistenčnih pogojev.« Materialna reprodukcija tako ni enostavno

vprašanje vnosa kalorij in preprečevanje razvoja bolezni, ampak je tudi vprašanje reprodukcije oblastnih razmerij. *Ker se ideologija izvaja prek ritualov in ima materialno existenco, sistemsko urejeni načini zadovoljevanja potreb proizvajajo sebi lastne ideološke vzorce. Arhitekturne in urbanistične zasnove bivanju omogočajo raznolike prakse bivanja, ki so materialna podlaga za razvoj določenih pogledov na svet. Različni tipi posedovanja stanovanja (privatni najem, socialni najem, lastništvo, kolektivna lastnina) proizvajajo posameznike z različnimi objektivnimi interesi.* Mesto izrekanja, s katerim se subjekt identificira in mu ga je že vnaprej pripravila ideološka operacija (glej Močnik 1999) ima tako materialno podstat, ki to mesto umesti v sklop ritualov in praks. Kar Močnik opiše kot: »Ta izrek lahko izrečem samo s tega položaja; a ko sem v tem položaju, moram ta izrek tudi nujno izreči« (prav tam, 97), moramo po naši interpretaciji brati izjemno materialno. Toposi govora se formirajo v praksah materialno-ideološke reprodukcije.

Najemnik in lastnik imata drugačne objektivne interese in zato govorita iz različnih subjektivnih položajev. Vendar na teh statusih ni nič nujnega, temveč je položaj vpet v celokupen sklop praks in ritualov, od državnih stanovanjskih politik, prek razvitosti finančnega sistema, do tipa socialne preskrbe. Ko Močnik pri analizi formiranja subjekta razpravlja o identitetnem obrazcu, poudari, da mora položaj subjekta potrditi identitetno občestvo, da ga mora sankcionirati družba (prav tam, 95–100). To nenehno potrjevanje identitete ima ponovno materialno osnovo, saj gre za sklope praks. Tako so različni tipi posedovanja stanovanja vpeti v sklope politik, praks in ritualov, ki jih praktično omogočajo in jih ideološko osmišljajo. Najemnikov položaj torej ni objektivno dan, ampak je njegovo mesto govora vpeto v politike spodbujanja lastništva, krčenja regulacije najemnega trga, profitnega motiva najemodajalcev in akumulacije kapitala, ki temelji na finančni ekspanziji ter produkciji grajenega okolja. Podobno lahko trdimo za lastnika. Materialno-ideološka reprodukcija je tako vprašanje družbeno sankcioniranega načina zadovoljevanja potreb. V središču reprodukcije pa je vprašanje preskrbe stanovanji, ki v kapitalizmu temelji na spodbujanju lastništva.

5 FINANCIALIZACIJA STANOVANJSKEGA VPRAŠANJA

Samo tatvina še lahko reši lastnino, kriva prisega religijo, bastardstvo družino, nered red!

Karl Marx – Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta

Ampak, ali je to skladno z našo analizo financiranja? Če je produkcija prostora že od nekdaj speta s kreditnim sistemom in če zemljišče ter grajeno okolje v kapitalizmu že od nekdaj funkcionira kot fiktivni kapital, kako je potem to skladno z našo analizo financiranja kot unikatne strategije vladajočih razredov v zadnjih nekaj desetletjih? Če financiranje razumemo kot poglobljanje sil poblagovaljenja, kako se takšno stanje razlikuje od relativno splošnega stanja v kapitalizmu, ki stanovanje dojema kot blago? Kot temelj financiranja vsakdanjega življenja smo opredelili lastništvo domov, ampak politike spodbujanja lastništva predhodijo neoliberalni dobi. Kako se spodbujanje lastništva, ki jo opisuje Engels in se izvaja v keynesianizmu, razlikuje od tiste, ki jo zasledujejo neoliberalne politike? Če so bili v Marxovi analizi vzpona Napoleona na oblast kmetje reakcionarni zaradi posesti in dolga, kako se to razlikuje od današnjega vladavine dolga? Z drugimi besedami, je na financiranju stanovanjskega vprašanja sploh kaj unikatnega, kar bi jo lahko razločilo od predhodnih obdobij kapitalizma?

Prva velika razlika je zagotovo delež lastništva v primerjavi z ostalimi oblikami bivanja. V stanovanjskih študijah po 80. letih 20. stoletja in še posebno po veliki privatizaciji v tranzicijskih državah se je začelo govoriti o družbah lastnikov domov (glej Ronald in Elsinga 2012). Delež lastnikov se je v družbah globalnega severa v veliki meri povzpел nad 60 % prebivalcev. Stanje je gotovo produkt keynesianskih politik suburbanizacije ter pacifikacije delavskega razreda, ampak je z neoliberalno ofenzivo pridobilo popolnoma nov značaj. Ni se spremenila zgolj kvantiteta lastnikov, ampak tudi njihova kvaliteta. Kajti: »Načini posedovanja so družbene in pravne institucije, ki so družbeno skonstruirane in se razlikujejo v času ter med državami in kulturami. Posest definira družbene odnose, lastniške pravice in načine rabe stanovanj, ter lahko odslikava odnose v celotni družbi« (Ronald 2008, 50). Biti lastnik v keynesianizmu je nekaj povsem drugega kot biti lastnik v neoliberalizmu. Politike »pravice do nakupa« v Veliki Britaniji, ki so kasneje s privatizacijo družbenih stanovanj v postsocialističnih družbah doživele svojo ponovitev v obliki farse, so lastništvu stanovanja dodala nov značaj in pomen. Tako moramo ključne razlike v stanovanjski preskrbi in politikah iskati ravno v popolnoma drugačni konceptualizaciji lastništva. Prek novih pomenov in praks, ki se spletajo okoli lastništva, bomo postopoma razgrnili financiranje kot oblastno strategijo pripenjanja interesov ljudi na potrebe kapitala.

Pri razumevanju pomena lastništva v širši oblastni strategiji financiranja nam bo pomagala konceptualizacija neoliberalizma, ki jo razvija Loic Wacquant. V Ameriki živeči sociolog francoskega rodu interpretira delovanje neoliberalne ofenzive kot nasilno vsiljevanja tržne logike kot dokse, ki se ji je treba podrediti. Izpostavi štiri institucionalne sklope disciplin, ki iz ljudi proizvajajo specifične subjekte: prvič, razširitev poblagovljenja in trga kot optimalnega načina razporejanja resursov; drugič, disciplinarna socialna korekcija, ki ni več univerzalna, ampak podrejena logiki prevzgoje; tretjič, širjenje policijskih tehnologij pokoritve negotovosti ter; četrtič, krepitev mita individualne odgovornosti kot motivacijskega diskurza (glej Wacquant 2012). Lastništvo stanovanj ima ključno vlogo pri vseh štirih disciplinah: privatna lastnina in potiskanje v zadolževanje tvori podlago poblagovljenja; stanovanjska preskrba ni univerzalna, ampak jo mora izvajati vsak sam, s čimer prevzgaja; z grožnjo deložacije ob nezmožnosti plačevanja dolga tvori silo discipliniranja; in je materialna podlaga individualizacije in privatizacije. Za Wacquanta je ključen akter teh disciplin država »ki aktivno izdeluje subjektivnosti, družbene odnose in kolektivne reprezentacije, ki so primerne za ustvarjanje fikcije trga kot da je dejanska in logična« (2012, 68; glej tudi Wacquant 2010). Jedro neoliberalizma tako sestoji »iz artikulacije države, trga in državljanstva, ki goji prvo, da vsiljuje pečat drugega na tretjega« (Wacquant 2012, 71). Ta opis neoliberalizma, ki je izjemno podoben naši konceptualizaciji ideološko-materialne reprodukcije v kapitalizmu, se udejanja prek raznolikih praks na stanovanjskem področju.

Osrednjo vlogo pri neoliberalizaciji družbe igra promocija lastništva stanovanj, ki na vseh treh nivojih »artikulacije« igra ključno vlogo. Lastništvo, ki je močno poraslo zaradi keynesianskih politik stabilnosti in gradnje kupne moči porabnikov, je postalo materialna podlaga za organiziranje nove družbene ureditve. *Neoliberalno krotenje upornih sil na zahodu se je oprlo na konzervativnega lastnika, ki brani svojo lastnino pred nestabilnostjo družbenih sprememb. Vendar je lastnik v procesu reorganizacije družbenih odnosov prenehal braniti svoj dom in začel braniti svoje finančno premoženje. Dom je v »družbi lastnikov« začel postajati investicija, vsak posameznik pa potencialni lastnik kapitala. Takšna konceptualizacija lastniškega odnosa, ki gre onkraj pravice do rabe, je hkrati posledica in vzrok kompleksne strukture praks, taktik, delovanj in politik, ki se oklepajo stanovanj. Nova konceptualizacija stanovanj kot nepremičnin in ne kot domov je osrednji del reorganizacije države, ki vsiljuje odnose poblagovljenja novim državljanom kot lastnikom in investitorjem. Vsiljuje menjalno vrednost nad uporabno.*

5.1 TRG: REPRODUKCIJA NESKONČNE RASTI

Gradnja, menjava, raba in posest stanovanj so odigrali ključno vlogo pri reprodukciji kapitalističnih

odnosov po zlomu keynesianskega modela. Keynesianizem je propadel, ker so bili izničeni pogoji za njegovo reprodukcijo. Kot smo opisali že zgoraj, sta ključno vlogo igrali organizacija delavstva na zahodu in organiziranje dobaviteljev surovin. Kot pri vzponu Bonaparta na francoski prestol se je bilo treba za zatiranje upora opreti na reakcionarne družbene sloje. Tako se je neoliberalna ofenziva oprla na lastnike stanovanj, ki se jih je rekonceptualiziralo kot lastnike kapitala, kot pripadnike »družbe lastnikov«. Lastniki niso več posedovali doma, ampak so začeli posedovati finančno premoženje, ki so ga lahko uporabili kot investicijo. Lastništvo je postalo temeljna politika neoliberalnih vlad, ki državljane razumejo kot investitorje v lastno finančno, kulturno ali socialno premoženje. Ni naključje, da je eden vstopnih korakov v neoliberalno dobo ravno privatizacija socialnih stanovanj,²⁸ ki je bila, poleg discipliniranja delovne sile, ključna politika vlade Margaret Thatcher.

S tem, ko je keynesianski model rast trčil ob lastne meje, je akumulacija kapitala morala poiskati nove poti za nadaljevanje neskončne eksponentne rasti. Ena izmed poti je bila primitivna akumulacija z novim ograjevanjem in poblagovljenjem že obstoječega družbenega premoženja. V to kategorijo sodi tudi privatizacija stanovanj, ki je zaznamovala tako prehod v neoliberalizem, kot tudi tranzicijo iz »realno obstoječega socializma« v kapitalizem. »[Privatizacija] poveča kroženje kapitala s pretvarjanjem »mrtvega«, javnega kapitala v privatnega in likvidnega; in /.../ predstavlja eksplicitno preoblikovanje družbenih odnosov, proces družbeno-ekonomskega 'ograjevanja', v katerem je privatna akumulacija omogočena z razlaščanjem javnih resursov« (Aalberts in Christophers 2014, 386). Privatizacija je pretvorila premoženje v kapital, ki bilo pred tem izločeno iz kroženja kapitala in je opravljalo zgolj vlogo reprodukcije delovne sile. Najemna neprofitna stanovanja, ki so bila temelj povojne gradnje države blaginje v Veliki Britaniji, so čez noč postala individualizirano premoženje družin. Privatizacija stanovanj je hkrati postala temelj masovne rasti finančnih trgov, ki je druga pot reprodukcije akumulacije po krizi v 70. letih.

Finančna ekspanzija po 80. letih 20. stoletja je bila v veliki meri zgrajena na hipotekarnih kreditih, ki so postali temelj razvoja kompleksnih finančnih instrumentov. V jedru njune prepletenosti je bilo širjenje dostopnosti posojil čim širšemu deležu prebivalstva in s tem povezan razvoj sekundarnih finančnih trgov. Čeravno se je proces listinjenja²⁹ začel že v času velike depresije, ko je bila v

²⁸ Tej predhodi popolna diskreditacija socialne gradnje, ki je spektakularno padla aprila 1972 z rušenjem notoričnega kompleksa Pruitt-Igoe v St. Louisu. Z njegovim rušenjem je padla tudi modernistična vizija v arhitekturi, ki je temeljila na njeni socialni funkciji. S smrtjo modernizma se je začel vzpon postmodernizma in njegovega larpurlartizma, arhitektura pa se je iz prakse družbene prenove spremenila v umetnost trženja podob (glej McQuirk 2014).

²⁹ Slovenski izraz je veliko bolj primeren kot originalna angleška skovanka »securitisation«, ki napeljuje na misel o zavarovanju naložbe. V resnici ne gre za nič drugega kot za prodajo posojil v novi obliki na finančnih trgih. S tem naj bi posojila zavarovali, a v resnici (in nedavna finančna kriza to dokazuje) gre bolj za oblikovanje novih

okviru New Deala oblikovana hipotekarna institucija Fannie Mae, pa je resničen razmah doživel šele v 70. letih. Ponovno je osrednjo vlogo odigrala država, ki je oblikovala in zavarovala finančne instrumente za kupovanje, kombiniranje in ponovno prodajo hipotekarnega dolga.³⁰ Tako so lahko lokalne banke posojale več in večkrat, saj so hipotekarni dolg prodajale (pol)državnim institucijam in si s tem očistile bilance. Na podlagi teh mehanizmov se je začel oblikovati kompleksen kazino listninjenja, obveznic, sekundarnih trgov, bonitetnih agencij, finančnih instrumentov, ki so v jedru ekspanzije finančnega kapitala. Ključno vlogo je odigrala tudi deregulacija bančnega sistema, ki je omogočila hitrejša in lažja posojanja, odprodajo posojil, njihovo kombiniranje in nadaljnjo prodajanje.³¹ S povečanjem dostopnosti posojil in zaradi hkratne stagnacije plač se je hitro povečal delež posojil gospodinjstvom, med njimi pa so prednjačila hipotekarna posojila. V obdobju pred krizo je delež posojil gospodinjstvom predstavljal okoli 70 % vseh posojil, hipotekarna posojila pa so predstavljala okoli 70 % teh posojil (Isaacs 2011, 23).³²

Neverjetna rast posojil je temeljila (in še vedno temelji) na predpostavki, da bodo cene stanovanj rasle v neskončnost. Predpostavka nenehne rasti – kljub zelo nihajočim cenam stanovanj in mnogih zlomih nepremičninskega trga v preteklosti – poganja pričakovanja, ki spodbujajo tako posojilojemalce kot posojilodajalce, da trgujejo z dolgom. Ta pričakovanja pa nato pospešujejo rast cen, saj trg deluje kot samouresničujoče se prerokba. »400.000 dolarjev vreden dom izgleda veliko bolj cenovno dostopen, če obstaja precejšnja verjetnost, da se bo v nekaj letih prodal za 500.000 dolarjev. Na ta način, postanejo pričakovanja, da bodo cene rasle, samouresničujoča. Pričakovanja, da bodo cene stanovanj v prihodnosti višje, pomeni, da bodo kupci pripravljene plačati več v sedanjosti. Ta pripravljenost pa posledično povzroča, da cene rastejo« (Baker 2009, 72). Neskončno rast cen so napovedovali tudi regulatorji, komentatorji, investitorji, vsakodnevni apologeti delovanja trga in preroki nove religije o večni rasti ter s tem dodatno podpihovali napihovanje balona. Okoli te nove religije, utemeljene v neskončni rasti cen nepremičnin, se je gradila na dolgu utemeljena piramida finančne ekonomije.

instrumentov za trgovanje.

³⁰ Prve sodobne oblike hipotekarnih obveznic je oblikoval ameriški HUD (Department of Housing and Urban Development) februarja 1970.

³¹ Sistem posojil je doživel temeljno prenovu z odpravo omejitev delovanja bank. V ZDA so bile do 70. let banke vezane na zvezno državo ali celo lokalni okraj. Z delovanjem onkraj meja se je pospešil in okreplil tok finančnega kapitala. Če so nekoč posojila lokalnim prebivalcem izhajala iz lokalnih varčevalnih računov in jih je preverjala prejemala lokalna banka, se danes lokalno posojilo hitro proda naprej in tako začne krožiti kot listina po finančnem sistemu.

³² Če razumemo primitivno akumulacijo kot notranji, nujni in stalni del kapitalistične produkcije, potem moramo omeniti nove oblike maksimizacije profita, ki se ga poslužujejo banke. Velik del njihovih profitov temelji na kaznih, ki jih plačujejo posojilojemalci in na »storitvah«, ki jih banke opravijo za njih. Tako morajo imetniki računov, predvsem pa tisti, ki s težavo pokrivajo vse obveznosti, plačevati stroške vodenja računa, elektronskega bančništva, zamudnine, stroške transakcije in še kopico relativno smešnih izdatkov. Letno na iz računa kazni kreditna industrija zaslužila 20 milijard dolarjev (Scurlock 2007, 22). Biti reven postaja vedno dražje.

V jedru finančne ekspanzije, katere cilje je: »Čim bolj učinkovito dostavljanje posojil (tisti, ki omogoča) maksimalnemu številu porabnikov in pretvarjanje kredita v dolg (produkt)« (Scurlock 2007, 22), so drugorazredna hipotekarna posojila kreditojemalcem z nižji bonitetnimi ocenami.³³ Z rastjo cen stanovanj, ki je temeljila na stalnem večanju števila in kupne moči kupcev, se je posojila omogočalo vedno večjemu številu gospodinjstev. V interesu individualnega prodajalca dolga je bilo skleniti čim več hipotekarnih pogodb, ki jih je lahko že naslednji trenutek prodal naprej drugim finančnim institucijam. Tako je deregulacija in spodbujanje k večanju števila posojil dolžniško razmerje vsiljevalo vse večjemu številu prebivalcev, ki so bili pred tem odrezani od kreditnih trgov. Te spremembe posojilne politike so na prvi pogled izgledale kot progresivne, saj so omogočile dostop do posojil prej izključenim ljudem. Prebivalci (v ZDA predvsem črncem), ki so bili v keynesianizmu izključeni z dezinvesticijami in begom kapitala, so bili sedaj skoraj dobesedno zasuti s ponudbami za posojila.³⁴ Seveda so bila ta dražja, z več dajatvami in stroški storitev, s fleksibilnimi obrestnimi merami in izjemno dolgo ročnostjo, a so bila vsaj dana. Kljub temu da so bila izjemno tvegana, je njihov delež prek krize izjemno hitro rasel. Tveganje posojilodajalcev ni pretirano zanimalo, saj so dolg v procesu listninjenja že prodali naprej ali pa so ga oblikovali v »varne« finančne instrumente. Na stanovanjskem področju se je razvil sistem gradnje finančnih piramid, ki se je nato preselil na druga področja. Posojilodajalne institucije so morale podpisati čim več pogodb (in čim bolj tvegana je bila stranka, tem bolje, saj je to prinašalo profit na račun kazni in višjih obrestih mer), jih čim hitreje prodati drugi instituciji, ki je povezala večje število hipotek v izveden finančni instrument in ga prodala naprej naslednji instituciji. Ta postopek se ponavlja v neskončnost. Stanovanja so v jedru te piramide ne samo zato, ker so pionirsko področje listninjenja, ampak ker hipotekarna posojila predstavljajo največji delež v celotni piramidi dolga.

Rast cen stanovanj, rast posojil in krepitev finančnega kapitala so speti v odnos stalnega oplajanja. Bolj ko rastejo cene stanovanj, bolj si gospodinjstva sposojajo, bolj raste finančni sektor, ki ponovno vlaga v stanovanja in s tem pospešuje rast cen. S premikom v neoliberalno dobo, ki je utemeljena v deregulaciji, privatizaciji in krčenju socialnih storitev, vznikla nov tip ekonomske politike (blaginje?), ki temelji na finančnih balonih. Ti baloni določajo tok investicij in bolj ko se napihujejo, hitreje priteka denar. Vendar imajo finančni baloni realne učinke: tok investicij ustvarja

³³ Institucije trga, ki kategorizirajo in na podlagi teh kategorij določajo načine (v primeru posojila ceno) vključevanja ali izključevanja, disciplinirajo subjekte z bonitetnimi ocenami. Hackworth (2007) opiše rast vpliva bonitetnih ocen in agencij kot ključno obliko podrejanja mest neoliberalni paradigmi in podjetniški logiki. Višja ocena, ki ponazarja uspešno »prilagajanje« podjetništvu, omogoča cenejše zadolževanje, medtem ko te nizke ocene odrežejo od finančnih trgov. To velja tako za države (obrestna mera na državne obveznice), kot tudi za podjetja in gospodinjstva.

³⁴ V delu *Maxed Out* James Scurlock (2007) opisuje številne primere predatorskih praks, ki plenijo revne. Najbolj oduren primer je zagotovo primer družine, katere mož je storil samomor zaradi zadolženosti, a so jih še vedno zasipali s ponudbami za posojilo.

delovna mesta, vodi v razvoj podjetij in gradbeno aktivnost, poveča število transakcij, s tem pa posledično tudi število zaposlitev v bančnem in finančnem sektorju. V dobi deindustrializacije finančni baloni postajajo gonilo rasti, s tem pa od njih postaja odvisna tudi blaginja. V temelju te na balonih utemeljene rasti je zaradi svoje notranje logike delovanja ravno stanovanjski trg. Ker so stanovanja fiksirana v prostoru, so idealno blago za prisvajanje monopolnih dobičkov. Hkrati je stanovanjski trg izrazito nefleksibilen, saj se ponudba zaradi dolgega obdobja gradnje ne more hitro uskladiti s povpraševanjem, kar področje še dodatno podvrže monopolom in špekulaciji. To izrazito neenako razmerje med kupcem in prodajalcem se še zaostri z logiko nakupa: stanovanje običajno gospodinjstvo kupi enkrat do dvakrat v življenju, kar pomeni, da ne pozna ponudbe, razmer in trendov. Zato je toliko bolj podvrženo zlorabam, pristranskim informacijam in napačnim odločitvam, saj so skoraj popolnoma odvisna od dobre vere prodajalca. Kar pa najbolj zaostri neenakost, pa je napetost med potrebo in ponudbo. Prebivališče je osnovna človekova potreba, kar pomeni, da preprosto ni mogoče živeti brez stanovanja. Zato so ljudje pripravljeni zanj plačevati 50 in več odstotkov svojega mesečnega dohodka. Ravno zato prodajalci stanovanj in posojil vedno najdejo kupce svojih izkoriščevalskih ponudb.

Temeljno vlogo stanovanj v finančni ekspanziji smo že nakazali v poglavju o fizičnem kapitalu, njihovo konkretno manifestacijo pa bomo predstavili na primeru Španije. Če je kapitalizem preživel v veliki meri s produkcijo prostora, potem je Španija, država z najbolj obsežno predkrizno gradbeno ekspanzijo v Evropi, zagotovo primerna za analizo teh tendenc. Španski primer lepo pokaže na tendenco kapitala, da preklaplja med prvim in drugim kroženjem, ko v enem trči ob ovire rasti (opis temelji na Lopez in Rodriguez 2011; Charnock in drugi 2014; Martinez in Cattaneo 2014). Tako je tudi španski akumulacijski model zaradi krize v 80. letih 20. stoletja preusmeril kapital iz industrijske proizvodnje v produkcijo prostora, pri kateri so osrednjo vlogo igrala stanovanja. Vedno večji del ekonomije je začel temeljiti na gradbeni industriji, ki je med letoma 1997 in 2007 zgradila 7 milijonov stanovanj.³⁵ Po vstopu v evrsko območje so se zaradi dotoka poceni posojil in okrepljene deindustrializacije ti procesi še okrepili. Država je hkrati deregulirala bančni sektor, občine pa so olajšale dostop do zemljišč in omilile regulacijo prostora. Vsi procesi so temeljili na hitri rasti cen stanovanj, za katere se je verjelo, da bodo rasla v nedogled. Ta rast je poganjala rast hipotekarnih posojil in ogromne investicije v stanovanjsko gradnjo. In cene so rasle: za 183,8 % med letoma 1997 in 2007.³⁶ V jedru teh procesov so bile politike spodbujanja lastništva kot najbolj

³⁵ Veliko vlogo pri španskem modelu akumulacije je igral tudi turizem, ki pa je močno prepleten z gradbeno industrijo. Tuji kupci so postali pomembni igralci na španskem nepremičninskem trgu, saj se je vse več prebivalcev centra Evropske Unije odločalo za nakup počitniške hiše ali poletne rezidence na toplih obalah španskega morja.

³⁶ Hkrati pa so rasli tudi stanovanjski izdatki. Če so ti leta 2000 znašali v povprečju 30%, so leta 2008 narasli že na 51%.

naravne in kvalitetne oblike bivanja. Država je z davčnimi olajšavami, finančno pomočjo, zakonodajno ureditvijo in raznoraznimi politikami deregulacije spodbujala rast lastništva.

Napihovanje nepremičninskega balona je v letih pred krizo poganjalo špansko rast, ki je s 4 % močno prehitela povprečje EU. Balon je omogočal dotok (tujega) kapitala, spodbujal gradbeno industrijo, ustvarjal delovna mesta, predvsem pa krepil občutek rasti in bogatenja. Kljub deindustrializaciji in realnem padcu plač je rast cen nepremičnin proizvajala občutek rasti premoženja ter s tem dvigovala občutek blaginje: s tem pa je dvigovala porabo gospodinjstev. Bolj ko je rasla vrednost nepremičnine, bolj se individualni lastnik počutil bogatega in posledično bolj trošil. Ta proces, ki ga je Brenner poimenoval »na premoženju utemeljen keynesianizem« (2006, 315–323) ima podobne temelje kot na kupni moči utemeljene ekonomske politike keynesianizma, le da temelji na rasti individualnega premoženja in ne na varni, kvalitetni ter stabilni zaposlitvi. Večanje kupne moči tako poteka na dva načina. Prva je bolj posredna in je vezana na občutek bogatenja, ki posamezniku daje samozavest za trošenje. Druga oblika pa je bolj neposredna in temelji na aktivnem poseganju v rastoče bogastvo z uporabo raznolikih finančnih instrumentov. Tako se v stanovanje ujeta bogastvo naredi likvidno s ponovnim jemanjem nove, bolj ugodne ali večje hipoteke (remortgage). Motor španske rasti je posledično temeljil: »na tako imenovanem 'učinku bogastva', ki ga je ustvarjala rast gospodinjskega finančnega ter nepremičninskega premoženja. Dokler se je ta nadaljevala, se je lahko ohranjal dvojni 'uspešen krog' rastočega agregiranega povpraševanja in finančnih profitov, ne da bi se dvignile plače ali javni izdatki« (Lopez in Rodriguez 2011, 10). Rast se torej utemelji v napihovanju finančnega balona.

Hipotekarni krediti in stanovanja niso zgolj v jedru finančne ekspanzije, ki je posledica padanja profita v industriji in preusmeritvi v drugo kroženje kapitala, ampak so tudi v jedru financializacije. Financializacijo smo definirali kot podrejanje gospodinjstev in njihove reprodukcije interesom finančne industrije. S tem, ko sta rast in blaginja (delovna mesta, javni izdatki, stanovanjska preskrba) postali utemeljeni v napihovanju nepremičninskega, oziroma natančneje, stanovanjskega balona, se je celotno gospodarstvo podredilo potrebam financ. Nova delovna mesta, investicije, dohodki v državne in občinske proračune postajajo odvisni od pritekanja finančnega kapitala v balone, ki se napihujejo na stanovanjskem področju.³⁷ »Mogoče še nikoli v zgodovini niso bili mesečni izdatki gospodinjstev bolj neposredno povezani z delovanjem centralnih bank« (Davis 2011, 212). V stanovanjih – predvsem v njihovem lastništvu – sepoveže več značilnosti

³⁷ Na podoben način je bila tudi rast v Sloveniji utemeljena na veliki gradbeni aktivnosti, ki jo je, po vstopu v evro območje, napihoval pritok poceni denarja iz tujine. Ta denar se je v veliki meri stekal v gradnjo stanovanj, ki so jih podjetja gradila največ v Ljubljani, na njenem obrobju ali na slovenski obali: se pravi tam, kjer so cene naraščale najhitreje (glej Drenovec 2013).

neoliberalne ekonomije: produkcija grajenega okolja, stiskanje dohodkov iz dela, v finančni ekspanziji utemeljeni dobički in financilizirana reprodukcija delovne sile. Ekonomija je vse bolj podrejena potrebam finančnega kapitala, ki se za čim višjimi donosi podi po celotni zemeljski obli.

5.2 DRŽAVA: NEOSOCIALA

V jedru neoliberalizma je prenova države, ki se spreminja po notranji ureditvi in nalogah, ki si jih zadaja. Najbolj razširjene interpretacije govorijo o umiku države, ki naj bi s privatizacijo, deregulacijo in krčenjem sociale dajala prostor trgu, da v svoji vsevedni učinkovitosti primerno ureja družbena razmerja. Te analize pozabljajo na temeljno lekcijo politične ekonomije: tržna razmerja niso dana ali naravna, temveč so aktivno proizvajani ter vodena. Državo moramo v neoliberalizmu razumeti kot aktivnega akterja, ki proizvaja neoliberalno družbo. Če pristanemo na tezo, da se država umika in s tem odpira pot prostotržnemu kapitalizmu, potem priznavamo, da so (kapitalistično) tržni odnosi res naravni in jih je do sedaj država le brzdala. Z zagovarjanjem teze o umiku države, ki sedaj vodi v razmah trga, pristanemo na tezo klasičnega liberalizma, da so tržna razmerja naravna. Vendar neoliberalni projekt ne temelji na tem pristopu. Ustanovni očetje neoliberalne misli so izhajali iz nove vloge države, ki so jo izpeljali iz kritike klasičnega liberalizma. Država mora intervenirati v družbo: ne samo kot »nočni čuvaj«, ki brani trg, ampak predvsem kot aktivni proizvajalec tržnih odnosov. »[Neoliberalizem] je bolj natančno definiran kot poseben tip intervencionizma, ki želi politično oblikovati ekonomske ter družbene odnose, v katerih bo vladalo tekmovanje« (Dardot in Laval 2013, 46).

Država ima ključno vlogo tako na nivoju reprodukcije akumulacije kapitala, kot tudi na nivoju reprodukcije delovne sile in produkcijskih razmerij. Skrb za akumulacijo, ki jo država izvaja z vlaganjem v fiksni kapital ali pa s skrbjo za monetarno politiko, smo nakazali že v prejšnjih poglavjih, zato bomo tukaj podrobneje opisali njeno vlogo pri napihovanju stanovanjskega balona. Država aktivno posega na raven ponudbe in povpraševanja, v jedru vseh pa je spodbujanje lastništva, kot najbolj pobilagovljene oblike posedovanja stanovanja.

Na ravni ponudbe poleg privatizacije družbenih stanovanj, ki smo jo že opisali, ključno vlogo igra tako stanovanjska, kot tudi monetarna politika. Države ustvarjajo pogoje za napihovanje stanovanjskih cen in masovno investiranje na stanovanjskem področju. Tako se deregulirala zemljiško politiko, s čimer se razširi nabor potencialnih zemljišč in olajša dostop do njih. S tem države podirajo in olajšajo špekulativni pritisk, ki napihuje cene. Hkrati z deregulacijo se z rezi v javne proračune stopnjuje pritisk na občine, da polnijo lastne proračune s prodajo zemljišč. Tako se

že na ravni zemljiške politike ustvarja pogoje za napihovanje stanovanjskega balona. Drugi pomembni faktor na ravni ponudbe je monetarna politika, ki z nizkimi obrestnimi merami spodbuja zadolževanje in regulacije bančnega sektorja. Ne samo, da vlade direktno napihujejo balon z omogočanjem poceni zadolževanja, ampak z javnim govorom spodbujajo zadolževanje. Baker (2009) v delu *Plunder and Blunder* opisuje, kako so javni regulatorji zanikali možnost padca cen nepremičnin in s tem spodbujali vlaganja vanj.

Ker smo z neoliberalno ofenzivo prešli od ekonomskih politik ponudbe k politikam porabe, se še pomembnejši državni ukrepi odvijajo na ravni slednje. Raznorazni ukrepi spodbujajo posameznike, da se zadolžijo in postanejo lastniki stanovanja. Poleg zgoraj omenjenega nižanja obrestne mere, so ključni ukrepi vezani na raznorazne olajšave, denarne pomoči ali varčevalne sheme, ki gospodinjstvom omogočajo pot do lastništva. Te bolj direktne ukrepe dopolnjuje stanovanjska politika, ki krči ali dela neprimerne ostale oblike bivanja. Z odprodajo socialnih stanovanj se krči neprofitni sektor, v katerem so pred privatizacijo bivala mnoga gospodinjstva. Sektor, ki je nekoč (npr. v Veliki Britaniji ali pa v Sloveniji) oskrboval 30 do 40 % prebivalstva in je nudil rešitev stanovanjskega problema za več generacij, je v trenutku postal rezidualiziran ter namenjen zgolj najbolj revnim. Hkrati raznorazne politike vodijo v vse slabše stanje na najemnem trgu, ki je zaradi napihovanja nepremičninskega balona pod velikim pritiskom finančnih interesov. Zaradi hitre rasti cen stanovanj je v interesu lastnikov, da se sklepajo kratkotrajne pogodbe, ki omogočajo pogostejše in višje dviganje najemnin. Tako država zanemara ostale oblike posedovanja na račun spodbujanja lastništva.

Ponovno lahko za primer vzamemo Španijo, ki je utemeljila stanovanjsko politiko v lastništvu.³⁸ Sedanja županja Barcelone Ada Colau in njen partner Adria Alemany v delu *Mortgaged Lives* (2011) o PAH, gibanju proti deložacijam, ki sta ga pomagala osnovati, opisujeta, kako je država aktivno promovirala lastništvo in ukinjala vse ostale oblike bivanja. »Fiskalna politika je priskrbela davčne olajšave za nakupe stanovanj, zemljiška politika je spodbujala špekulacijo, deregulacija najemnega trga pa je ovrgla vse resne alternative lastništvu domov ter naredila javna stanovanja nepomembna« (prav tam, 33). Država je z nizkimi obrestnimi merami in spodbujanjem zadolževanja poganjala gradbeno industrijo ter ji z zemljiško zakonodajo iz leta 1997, ki je umikala regulacijo in spodbujala špekulacijo, olajšala dostop do zemljišč. V 80. letih je država deregulirala

³⁸ Treba je poudariti, da je bilo spodbujanje lastništva pomemben del politik že pred nastopom neoliberalizma ali finančne ekspanzije. Že leta 1957 je minister za stanovanja v Francovi vladi izjavil: »Želimo državo lastnikov in ne proletarcev« (Lopez in Rodriguez 2011, 6). Vendar so imele politike spodbujanja lastništva v keynesianizmu popolnoma drugačen predznak kot v neoliberalizmu. Gradnja predmestij in domov za prodajo je temeljila na kontraktilni politiki ustvarjanja delovnih mest v času recesije, predvsem pa je imela za cilj spodbujanje porabe gospodinjkega blaga. V neoliberalizmu pa je lastništvo speto z oplajanjem finančnega premoženja.

finančno industrijo in kasneje privatizirala vse večje banke: to je vodilo v povečanje obsega posojanja, v katerem je prevladoval hipotekarni dolg. Dodatni ukrepi so bili izvedeni na ravni deregulacije najema, z zakonom iz leta 1985, ki je ukinil regulacijo najemnin in omejil najemne pogodbe na 5 let. Hkrati se je v času tranzicije iz diktature odprodalo 90 % stanovanj v javni lasti, s čimer se je bivše najemnike pretvorilo v lastnike. Španija tako je tako postala država z enim najvišjih deležev lastnikov (90 %) in najnižjim deležem stanovanj v javni lasti (1 %).

V jedru tega sklopa politik je razvojni model spodbujanja lastništva kot najbolj naravne in primerne oblike bivanja. Ne samo, da so ostale oblike bivanja postale drage in prekerne, ampak so postale tudi moralno neprimerne in nedostojne. Status lastnika je postal norma, medtem ko je status najemnika postal rezerviran za tiste, ki jim ni uspelo. »Hipoteka je bila preoblikovana v statusni simbol, v evfemizem za profesionalni uspeh, ki simbolizira prehod v odraslost. Po drugi strani pa je najemanje postalo simptom poraza in manjvrednosti. Tako se je ustvarilo sporočilo: *kdor si ni kupil doma je neumen, in kdor še vedno najema je ubogi nesrečnež*« (prav tam, 46). In država je aktivno spodbujala, hranila ter ustvarjala to kulturo lastništva, ki naj bi ustvarjala družbe posestnikov. Richard Ronald (2008) govori o »ideologiji lastništva«, ki prevladuje na zahodu. Termin opiše na dva načina: prvi je na ravni politik, ki spodbujajo lastništvo, drugi pa na ravni diskurzov, ki se plejejo okoli lastništva. Tako se lastnino doma dojema kot pot do avtonomije, svobode, varnosti, samozadostnosti, odgovornosti, pripadnosti: skratka, lastnik je arhetip dobrega državljana. Ronald lastništvo domov in njegovo spodbujanje razume kot materialni temelj neoliberalnega obrata, ki krepi poglobljenje in podjetniško mentaliteto.³⁹

Lastništvo, še posebej če vznikla s pomočjo krepitve zadolževanja, spodbuja poglobljenje družbenih odnosov. »Mnoge vlade so iskale načine poseganja v stanovanjski sistem in spodbujanja oblik stanovanjskega lastništva kot načina preusmerjanja gospodinjstev k praksam samooskrbe in legitimiranja državni strategij, ki so usmerjene k hitri gospodarski rasti na račun javne socialne oskrbe« (prav tam, 87). Državne politike se tako preusmerijo od: »povečanja dohodkov družin, k promoviranju 'gradnje premoženja', pri čemer igra lastništvo domov zelo pomembno vlogo« (Baker 2009, 85). Stanovanje se v očeh države politike spreminja v investicijo, s katero se bo gospodinjstvo vzelo po družbeni lestvici. Na ravni stanovanjske politike spremljamo obrat, ki ga je v znanosti in izobraževanju uvedla teorija človeškega kapitala (glej Krašovec 2013). Stroški in odgovornost reprodukcije (znanja ali bivanja) postajajo vse bolj individualizirani in vse bolj financirani. To

³⁹ Dodatno vlogo lastništva pri neoliberalni ofenzivi lahko izpeljemo iz analiz Jima Kemenya (1992), ki opisuje različne načine posedovanja ter na njih vezane interese. V interesu lastnika, ki plačuje visoko hipoteko, je, da se nižajo davki in dajatve za socialo drugih. Tako je keynesianizem, ki je kupoval družbeni mir s suburbaniziranjem delavskega razreda, ustvaril pogoje za vznik družbenih skupin, ki nasprotujejo socialnim izdatkom.

smo opisali že pri analizi financializacije, ko smo vzpostavili vez med stagnacijo plač, krčenjem sociale in zadolževanjem kot načinom zadovoljevanja potreb. V jedru teh trendov pa so politike države, ki hkrati izkoriščajo in poglobljajo financializacijo stanovanjskega vprašanja.

Da bi razumeli novo vlogo stanovanjske politike, moramo najprej na kratko orisati nov pristop k socialni politiki, ki je značilen za neoliberalizem. Kot opozarja Wacquant, gre pri neoliberalni prenovi države bolj za spremembo socialne politike, kot pa za njen umik. Gre za: »novo ustvarjanje in uporabo države kot bistvenega akterja, ki aktivno izdeluje subjektivnosti, družbene odnose in kolektivne reprezentacije, ki so primerne za ustvarjanje fikcije trga kot da je dejanska in logična« (2012, 68; glej tudi Wacquant 2010). Gre za premik v logiki socialne preskrbe od države, ki skrbi, k državi, ki aktivira. Posameznika mora stalno spodbujati, da se aktivira, se vklopi, pridobi nove kompetence, da se prilagodi in s tem zapolni nišo na trgu. »'Neoliberalna' socialna država se kar najbolj aktivno ukvarja s produkcijo socialno odgovornih subjektov. 'Neoliberalna' ekonomska dogmatika 'prosti trg' koncipira kot izredno prekerno, ves čas ogroženo ureditev, okrog katere mora 'nenehno plesati' država, ki se legitimira ravno s tem, da s svojim skrbstvenim delom zagotavlja svobodo« (Lessenich 2015, 96). Lessenich tako govori o »neosociali«, ki močno spominja na režim »na delu utemeljene sociale«,⁴⁰ ki ga v svojih delih opisuje regulacijska teorija (glej Jessop 2002) in opisuje premik k sociali, katere vloga je discipliniranje ter občasno kaznovanje. Država mora poskrbeti, da se bodo subjekti čim bolj prilagodili potrebam trga, da bodo tržno zmožni in družbeno sposobni.

V središču je samoodgovornost. »Težnja k prehodu od javne varnosti k zasebni, od kolektivnega upravljanja tveganj k individualnemu, od socialnega zavarovanja k lastni odgovornosti, od državne oskrbe k skrbi zase« (Lessenich 2015, 94). Posameznik mora skrbeti zase. Vendar, kot poudarja Lessenich, ne gre za obliko individualizma ali sebičnost, temveč za novo obliko družbenosti. S tem, ko posameznik skrbi zase, v resnici skrbi za družbo, saj ta ne rabi skrbeti zanj. Individualizem postaja nova oblika altruizma, saj odgovoren in uspešen posameznik ni družbeno breme, ampak družbi prinaša koristi (če ne drugega, tako, da ni strošek). »Namesto javne zaščite individua pred socialnimi tveganji, naj bi zdaj dobili individualno preprečevanje tveganja v družbenem interesu« (prav tam, 108). Subjekt ni odgovoren zgolj zase, ampak s tem ko skrbi zase odgovarja tudi za javno dobro. Družbi dolguje proaktivno in preventivno vedenje, samoiniciativnost in odgovornost, stalno pripravljenost na prevzgojo in prenavo. Neosociala se lepo poveže z idejo človeškega kapitala. Ne samo, da družba investira v posameznika in ji ta zato dolguje lastno aktivacijo v družbeno korist, ampak mora posameznik stalno iskati nove in nove načine investiranja v svoje

⁴⁰ V originalu je izraz »workfare«.

kompetence, da bo lahko čim bolje služil družbi. Tisti, ki jim to ne uspe, so odgovorni za lasten neuspeh. »Z ekonomskega vidika so propadle investicije, s političnega in moralnega vidika pa so odpadniki od norm in kujejo dobiček na račun solidarnosti« (prav tam, 108).

Kot eno izmed načinov izvajanja neosociale lahko razumemo tudi stanovanjsko politiko, ki teži k spodbujanju lastništva. Privatizacija najemnih stanovanj v javni lasti je bila prvi korak k umikanju države iz stanovanjskega področja, drugi pa je bil premik pri konceptu stanovanjskih politik: od politik preskrbe k politikam omogočanja. Združeni narodi so leta 1988 v dokumentu *Global Strategy for Shelter to the Year 2000* predlagali umik direktne preskrbe, ki naj bi bila omejena zgolj za najbolj ogrožene sloje, in premik k omogočanju posameznikom, da sami poskrbijo zase (Sendi 2007).⁴¹ Naloga države tako postane ustvarjanje pogojev za reševanje stanovanjskega vprašanja na trgu; se pravi za samoaktivacijo posameznikov, da sami poskrbijo zase. »Ustvarjanje priložnosti za gospodinjstva, da si kupijo svoj lasten dom, je bilo vse bolj sprejeto s strani ustvarjalcev politik, ki so zasledovali širjenje lastništva domov. Tega so dojemali kot način širjenja bogastva in finančne odgovornosti v družbi« (Ronald in Elsinga 2012, 6). Temeljna skrb države je postala ekspanzivna monetarna politika in deregulacija finančnega sektorja, kar omogoča čim lažje zadolževanje. Deregulacija zemljiška politike in gradbenih standardov (ter z njimi povezanih delavskih pravic), ki omogočajo čim hitrejšo gradnjo. Ustvarjanje ugodnih in dobičkonosnih pogojev za investitorje, ki naj bi bili spodbujani za vlaganje v gradnjo stanovanj. Uničevanje vseh ostalih oblik bivanja s krčenjem pravic najemnikov, rezidualizacijo socialnega najema in siljenjem neprofitnih stanovanjskih organizacij, da ustvarjajo dobiček. Predvsem pa s spodbujanjem kulture lastništva, ki temelji na skrbi zase. Tako posameznik, ki še vedno najema, ni zgolj poraženec ali zguba, temveč neodgovoren parazit, ki ni izpolnil svojih dolžnosti do družbe.

Država je poblagovila stanovanjsko vprašanje, saj temelji na potiskanju posameznikov na trg in v tržne načine reševanja stanovanjskega vprašanja. Stanovanje ni več pravica, ampak investicija, v katero posameznik vlaga in se s tem vzpenja po družbeni lestvici. Še več, s tem, ko je posameznik odgovoren za svojo blaginjo, postane lastništvo stanovanja ena izmed temeljnih oblik njenega zagotavljanja. Blaginja se utemelji v premoženju in lastnini; posameznik naj si jo zagotavlja z vlaganjem v svoj človeški kapital⁴² ali pa v različne oblike premoženja. Ker so stanovanja največji

⁴¹ Ta premik je očitno tudi v slovenski stanovanjski preskrbi, ki je z odprodajo družbenih stanovanj v letih 1991 in 1994 prešla k politikam omogočanja. V veliki meri je to pomenilo izgovor za državo, da se skoraj popolnoma umakne iz področja stanovanjske preskrbe, tisti ukrepi, ki so se sprejemali, pa so bili pretežno naravnani k spodbujanju lastništva. Država, ki je v socializmu gradila in upravljala velik delež najemnih stanovanj (okoli 30 % vsega fonda), je z varčevalnimi shemami, subvencijami in gradnjo za trg vse bolj utemeljila stanovanjsko politiko v omogočanju gospodinjstvom, da postanejo lastniki (glej Sendi 2007).

⁴² Ali pa v kompetence svojih otrok. Z neosocialo lahko opazimo zanimive spremembe v družinskem življenju, ki se vse bolj premikajo k srednjeveški konceptiji otrok. Ta je bil v srednjem veku dojet kot sredstvo lajšanja dela in

izdatek in ker njihova cena (vsaj v idealizirani verziji apologetov nepremičninskega balona) stalno raste, so ta prevzela ključno vlogo pri gradnji individualnega premoženja. Tako se državne neosocialne politike vse bolj premikajo v smer »na premoženju utemeljene blaginje« (Doling in Ronald 2009; De Decker in Dewilde 2010; Malpass 2008). Lastništvo ni več vir blaginje zgolj zaradi varnosti, ki jo prinaša, ampak je tudi premoženje, v katerega naj gospodinjstvo poseže v času težav. Okoli gradnje stanovanjskega premoženja se je oblikovala nova socialna politika držav, ki subjektom vsiljuje aktivacijo in jih podreja potrebam finančnega kapitala.

»Na premoženju utemeljena blaginja« se poslužuje podobne logike delovanja kot »na premoženju utemeljen keynesianizem«, kajti oba pretvarjata lastnino v investicijo. Pri »na premoženju utemeljenem keynesianizmu« se stanovanje pretvori v način dvigovanja kupne moči, pri »blaginji« pa gre za varnostno mrežo, pokojninsko varčevanje ali pa za način vzpenjanja po družbeni lestvici. Blaginja naj bi bila samofinancirana in samopreksrbljena, pri čemer morajo politike spodbujati takšno vedenje.⁴³ Gospodinjstva se spodbujajo, da oplajajo svoje stanovanjsko premoženje in s tem varčujejo za pokojnine. Spodbujajo se jih, da v stanovanju vidijo varčevalni račun, ki jim bo financiral nepričakovane izdatke ali pa investicijo v svoje otroke (npr. nakup njihovega stanovanja ali plačilo šolnine). Ta neosocialni obrat skrbi zase prek akumulacije stanovanjskega premoženja države izvajajo na tri načine. Prvič, na ravni ideologije, ki spodbuja lastništvo kot odgovorno življenjsko izbiro. Drugič, z deregulacijo, listninjenjem in podpiranjem finančne industrije, ki omogoča širjenje posojilne dejavnosti. Tretjič, z ukinjanjem vseh ostalih alternativ bivanja in krčenjem socialnih izdatkov. Lahko bi celo trdili, da je lastništvo domov materialna podlaga, ki omogoča neoliberalni obrat v neosocialo. »Rastoči deleži lastništva domov in navidezne prednosti, ki jim imajo lastniki (za katere izgleda, da lahko bolje skrbijo za lastne potrebe s pomočjo njihovega lastniškega premoženja), spodjedajo hegemonije kolektivne države blaginje ter vzpodbujajo individualizirane in poblagovljenje subjektivnosti, privatističen diskurz glede objektov blaginje in načinov njihovega najbolj učinkovitega zagotavljanja« (Ronald 2009, 108).

Krčenje socialnih izdatkov in pretvarjanje stanovanj v premoženje torej oplajata drug drugega. Visoki deleži lastništva dajejo materialno podlago krčenju sociale in njeno utemeljitev v rasti premoženja, hkrati pa je opiranje na stanovanjsko premoženje odgovor na krčenje sociale. Obe državi politiki sta izrazito utemeljeni v financializaciji stanovanjskega vprašanja. S tem, ko se dom pretvori v premoženje, na katerem gospodinjstva utemeljujejo svojo blaginjo, se njihovo

oskrbe v starosti, kar je vodilo v strategijo visoke rodnosti. Danes je otrok ponovno dojet kot investicija za lagodno staranje, s to razliko, da se mora čim bolj vlagati v enega.

⁴³ Tudi v Sloveniji se že kažejo obrisi te blaginje. Tako se je leta 2010 v novi socialni zakonodaji varstven dodatek opredelilo kot socialni transfer, ki ga je, v primeru, da ostareli poseduje nepremičnino, po smrti treba vračati. Stanovanje je postalo dojeto kot premoženje, v katerega naj upokojenec poseže za zagotavljanje blaginje.

blagostanje, varno staranje ali prihodnje načrte utemelji v rasti cen stanovanj. S tem postajajo vse bolj odvisni od napihovanja cen nepremičnin, ki so v interesu finančnega kapitala, ki išče dobičkonosne investicije. Blaginja je odvisna od zadovoljevanja potreb kapitala, ki domove razume kot investicijo s pričakovanim donosom.⁴⁴ Lastništvo se tako izkaže za: »učinkovito pri promoviranju neoliberalnih ideologij, katere vse bolj usmerjajo gospodinjstva, ki si lastijo stanovanje, k trgom in pričakovanjem po povečanju kapitala v njihovem stanovanjskem bogastvu« (prav tam, 100).

5.3 SUBJEKT: LASTNIŠVO, VARNOST IN PREMOŽENJE

Ključen namen neosocialne politike in z njo povezane promocije lastništva je proizvajanje tržnih odnosov kot samoumevnih in s tem ustvarjanje subjektov, ki se bodo podrejali tej logiki. S tem gre hkrati za novo koncepcijo družbe in družbenih odnosov, ki temelji na subjektivni normi podjetništva in je zgrajena okoli subjekta kot podjetja (Dardot in Laval 2013, 255–299). Nova družbenost, ki vznikla je: »Družba portfeljev, v kateri je jezik investicije postal dominantna oblika razumevanja položaja posameznika v družbi. Osebnost in talent postaneta 'človeški kapital', domovi, družine in skupnosti postanejo 'socialni kapital'⁴⁵ vodilna načela finančnih investicij pa se po analogiji razširijo onkraj njihove prvotne rabe« (Davis 2011, 6). Subjekti postanejo investitorji, čigar življenjske izbire se kažejo kot finančne investicije. Lik in delo podjetnika sta tako v jedru neoliberalnega družbenega obrata, ki najde svojo idealno utemeljitev v lastnini stanovanj.

Preden se lahko spoprimemo z idealom podjetniškega subjekta, moramo najprej razumeti materialne pogoje, ki gospodinjstva potiskajo v lastništvo in s tem v financiacijo vsakdanjega življenja. V poglavju o financiaciji smo izpostavili, da moramo razumeti neoliberalizem kot ofenzivo vladajočih razredov s pomočjo reorganiziranja delovnih procesov. S tem neoliberalizem vpenjam v dolgo tradicijo discipliniranja delavcev s pomočjo notranje organizacije podjetij in produkcije nasploh. Kot ključno spremembo smo navedli deindustrializacijo zahodnega sveta, ki jo je spremljala krepitev prekernih delovnih razmerij in krčenje socialne varnosti. Delo, ki je nekoč ponujalo temelj varnosti in stabilnosti, je s tem izgubilo svojo moč urejanja družbenih razmerij.

⁴⁴ Dodaten nivo financiacije predstavljajo pokojninske sheme, ki temeljijo na finančnih investicijah. Te pogosto vlagajo v nepremičninske trge in s tem dodatno financirajo stanovanjsko vprašanje, saj je blaginja na dveh frontah speta z rastjo cen nepremičnin. Kot primer lahko navedemo prazna stanovanja, ki jih je odkupila DUTB po zlomu gradbenih podjetij v Sloveniji. Njihova naloga je polnjenje državnega proračuna s prodajo slabih terjatev, s čimer poravnajo stroške, ki so nastali z dokapitalizacijo bank. Tako je naloga DUTB, da kljub splošnemu pomanjkanju in cenovni nedostopnosti stanovanj v Sloveniji, te prodaja po najvišji možni ceni. Če jih prodaja »pod ceno«, se večja luknja v proračunu. Ponovno vidimo, kako je splošna blaginja odvisna od stanovanj kot premoženja.

⁴⁵ Izraz »social capital« tukaj prevajamo s »socialni kapital«, kot je ustaljen prevod v slovenščini, čeravno bi bil glede na razlike med izrazoma »sociala« in »družba« bolj pravilno uporabiti prevod »družbeni kapital«.

Gerald F. Davis (2011, 191–208) izpelje potisk h kulturi lastništva⁴⁶ ravno iz krčenja varnosti, ki je izhajala iz dela. Krčenje stabilnosti in gotovosti ponazori s tremi značilnosti novega trga delovne sile.

Prve so spremembe v zaposlitveni strukturi. Ne samo, da se je z neoliberalizmom povišala brezposelnost, ampak se je spremenila tudi ponudba delovnih mest. Te so vse bolj vezana na panoge, ki potrebujejo nizko kvalificirano delovno silo in so slabše plačana. Največji privatni zaposlovalec⁴⁷ v ZDA je Walmart, sledi mu McDonald's. Sprememba zaposlitvene strukture je temeljni del stagnacije plač, ki se odvija v neoliberalizmu. Druga sprememba je povečana prekernost zaposlitve, ki je vezana na krepitev deregulacije finančnih trgov, katera je okrepila beg kapitala, na fleksibilizacijo trga dela in povečan pritisk na delavce zaradi okrepljene mednarodne konkurenčnosti. Delovna mesta so vse manj varna, odpuščanja vse lažja in pravice iz dela vse manjše. Panoge z največ zaposlenimi so danes tiste, ki imajo najbolj fleksibilno strukturo zaposlenih (prav tam, 201). Tretja pa je sprememba v pripadnosti, ki jo Davis izpelje iz dela *Kultura novega kapitalizma* (Sennet 2008). V njej Sennet opisuje izgubo pripadnosti in življenjske pripovedi, ki je vzniknila z novim tipom organizacij, ki temeljijo na hitri menjavi dejavnosti, odnosov in fokusov. S tem, ko posameznik izgubi zgodbo in možnosti napredovanja,⁴⁸ izgublja tudi pripadnost in svoje mesto v družbi. Prihodnost se kaže kot negotova ali brezperspektivna, drugi kot konkurenti ali nadrejeni, bivanje pa kot stalno pehanje za praznimi kompetencami.

Spremembe trga dela silijo gospodinjstva, da poiščejo nove vire stabilnosti, varnosti in gotovosti. Ena izmed možnosti bi lahko bila socialna država, ampak se je tudi ta reorganizirala v smer individualne odgovornosti in skrbi zase. V tej luči se lastništvo stanovanj kaže kot obrambna strategija pred negotovostjo, kizračne v očeh gospodinjstev igrati vlogo varnostne mreže pred vse bolj verjetno izgubo zaposlitve. Poleg vloge varnostne mreže se lastništvo kaže tudi kot varčevalna shema za negotovo starost, ki je zaradi krčenja socialnih izdatkov, privatizacije zdravstvene oskrbe in pokojninskega zavarovanja, vse bolj odvisna od premoženja posameznika. V času stagniranja plač in krčenja možnosti napredovanja se lastnina stanovanja hkrati kaže kot oblika akumulacije družinskega premoženja, ki bo omogočala vzpon po družbeni lestvici. Stanovanje tako igra mnogotere vloge, vse pa so utemeljene v predpostavki, da bodo cene stanovanj vedno in povsod

⁴⁶ Opisuje vse vrste lastništva, od nepremičnin do finančnih instrumentov, a daje velik poudarek na stanovanja. Predvsem zato, ker stanovanja predstavljajo največji delež premoženja gospodinjstev in družb nasploh.

⁴⁷ Vodilno je seveda Ministrstvo za obrambo, ki mu sledijo zapori. A to je druga, seveda povezana, zgodba, ki je tukaj ne bomo načenjali.

⁴⁸ Bolje rečeno, z reinterpretacijo pomena te besede. V neoliberalizmu stalno napredujemo, bolje rečeno, moramo stalno napredovati in biti aktivni, a z izkušnjami in ne denarno kompenzacijo. Bogatejši smo za izkušnje, priložnosti, človeški ali socialni kapital, nikakor pa za varnost, nadomestilo iz dela, dodatke ali pa (v najboljšem primeru) prosti čas.

naraščale.⁴⁹ Tako so individualne strategije preživetja spete s finančnim špekuliranjem in potrebami finančnega kapitala: so financilizirane.

Državljan tako postaja investicijski subjekt, ki je nekaj drugega kot produkcijski subjekt keynesianizma. To je subjekt, ki je prevzel nase logiko trga in je ponotranjil preračunljivost *homo economicusa*. Preoblikovanje politik blaginje je vodilo, v duhu neoliberalizma kot političnega projekta, v oblikovanje pogojev za vznik investitorja, ki prevzema skrb za lastno blaginjo nase. Ključno preoblikovanje se dogodi na ravni odnosa do stvari, ki niso več premoženje, ampak investicija, posameznik pa ni več varčevalec, ampak investitor. »Ni toliko ideja, da varčuješ, zato, da bi ohranil vrednost trenutnega dohodka, ampak, da preneseš privarčevano v investicijo, zato da ga povečaš. Če sedanje dohodke uspešno investiraš v premoženje, katerega vrednost raste hitreje kot pa rastejo cene izdelkov za porabo, je prihodnji dohodek, ki ga pridobi na takšen način, za investitorja v realni vrednosti vreden več kot pa, ko je bil zaslužen« (Watson 2010, 415). Poleg človeškega kapitala je ključna investicija ravno stanovanje. Lastništvo stanovanja je materialni pogoj za vznik investicijskega subjekta, zato je spodbujanje lastništva ključna državna politika ustvarjanja pogojev za vznikanje idealnega neoliberalnega subjekta. »Stanovanjski trg temeljno vleče subjekte v investicije in razmerja menjave prek njihovih domov in služi usmerjanju realizacije blaginje in varnosti gospodinjstev prek trga« (Ronald 2008, 112).

Investicijski subjekt zaradi izgube ostalih oprijemljivih temeljev v družbi nestabilnosti in negotovosti išče varnost v akumulaciji lastnega premoženja. Je odgovoren za svojo blaginjo, saj z njo razpolaga svobodno. Nase prevzema skrb za svojo blaginjo, ki jo uresničuje v pravih in pravočasnih investicijah. Posedovanje je šola finančne pismenosti, razumevanja in spoznavanja tržnih signalov ter delovanja v skladu z njimi. Lastnik stanovanja postaja finančno pismen, saj prepozna priložnosti, ki mu jih nudi okolje in zna upravljati z lastnim premoženjem. Tako se v lastnem delovanju in življenjski poziciji ne razlikuje od »kapitalista«, saj družba ni več razcepljena na posestnike in delavce, ampak so vsi postali lastniki kapitala. Družba je postala družba investitorjev, ki bolj ali manj uspešno upravljajo s svojim finančnim premoženjem⁵⁰ in v kateri je vsak odgovoren za lasten neuspeh. Tako je posameznikov identiteta financilizirana, saj dojema življenjske odločitve kot investicije, sebe pa kot posestnika različnih kapitalov.

⁴⁹ Tudi če predpostavimo, da je takšno poblagovljenje stanovanja smiselno, logično in družbeno koristno ter, če hkrati pozabimo na vprašani neenakosti in iz lastnine izključenih slojev prebivalstva, še vedno naletimo na težave pri mnogoterih funkcij, ki naj jih ima stanovanje. Če je hkrati vir pokojnine, varnostna mreža in vir družinskega premoženja, kako ravnati v primeru, ko ima posamezna družina več potreb. Kako hkrati plačati šolnino svojim otrokom, skrbeti za standard, varčevati za pokojnino in imeti na strani denar v primeru izgube dela ali zdravstvenih potreb? Vse z enim stanovanjem?

⁵⁰ Kot smo opisali pri analizi fiksnega in fiktivnega kapitala, sta oba tipa kapitala zelo prepletena. Tako se fikсни kapital vse bolj kaže – in z razvojem finančnih instrumentov tudi dejansko je – kot likviden.

Hitro se izkaže, da pri investicijskem subjektu in merjenju njegovega uspeha ne gre za ekonomske sodbe ali vrednotenje večšin, temveč za vprašanje morale. Kar sodi nova disciplinska oblast, je karakter, odnos do sveta, delo na sebi in odgovornost. Ponovno v tej moralni ekonomiji temeljno funkcijo igra lik lastnika, ki je svojo pripadnost ponazoril z zadolževanjem, svojo vestnost z rednim odplačevanjem dolga in svojo odgovornost z investiranjem v individualno premoženje. »Ni presenetljivo, da, v luči močnega obrata v narecijah dejanskih in potencialnih lastnikov domov, lastninjenje ni več zgolj vprašanje primernosti in spoštovanja: ampak je tudi vprašanje samospoštovanja, postavljanja (nazaj) na lastne noge in delanja 'pravih reči' kot državljan« (Smith 2008, 524). V »družbi nadzora« (Deleuze 2002), ki vladajo s korigiranjem vstopanja in izstopanja, se v okviru stanovanjske ekonomije moralna sodba o subjektu podaja vsaj trikrat: prvič, ko se preveri, če je dovolj vesten in odgovoren, da se lahko zadolži; drugič, ko se stalno nadzoruje vračanje dolga; in tretjič, ko se preverja uspešnost investicije, se pravi podjetnost in upravljanje s tveganji. Hrbtina stran lastnika (podjetnika) je tako dolžnik, ki je odgovoren za svoj dolg (Lazzarato 2013).

Neoliberalizem vlada z dolgom, s plačilno disciplino in prisilo v stalno vračanje. Kriza sekundarnih posojil je razkrila, da je v jedru te ekonomije dolga ravno hipotekarni dolg, ampak ne zaradi moralne superiornosti, temveč zaradi strašnih posledic neodgovornosti. Vsakemu zadolženemu lastniku preti deložacija, katere pogostost je v najbolj financiziranih družbah (Španija, ZDA, Irska in Velika Britanija) v času krize dosegala enormne številke. Strah pred deložacijo je temeljni motiv, ki poganja posameznika, da odplačuje hipotekarni dolg in se vede kot pokoren lastnik. Lastniki tako ne stavkajo, se ne upirajo, so vzorni državljani, saj lahko izgubijo preveč. Iz te ugotovitve lahko izpeljemo dve obliki financizacije, ki smo jo opredelili kot pripenjaje interesov posameznikov na potrebe finančnega kapitala. Prva je vezana na razmerje dolga in pretečo deložacijo. Dolg je treba vrniti, če želimo biti del družbe lastnikov in če ne želimo pasti v nemilost rezidualiziranega neprofitnega ali izkoriščevalskega privatnega najema. Drugič, bolj ko je blaginja vezana na akumulacijo privatnega premoženja, bolj so se posamezniki primorani vesti kot investitorji, ki oplajajo svoj stanovanjski kapital. Kajti njihova blaginja je vezana na napihovanje cen nepremičnin, s tem pa na potrebe finančnega kapitala po rasti.

V financizirani družbi se vlada predvsem z upravljanjem s časom. Ne samo, da je čas posameznikov vse bolj podvržen delu na sebi, da bi se lahko uspešneje prodajali na trgu delovne sile in čim bolj odgovorno odplačevali lasten dolg, ampak se predvsem vlada z upravljanjem prihodnosti, ki je podvržena toku (še bolj pa grožnji bega) finančnega kapitala. »Neoliberalizem je namreč ekonomija, obrnjena v prihodnost, saj so finance obljuba prihodnjega bogastva in

potemtakem niso izmerljiva z uresničnim bogastvom« (Lazzarato 2013, 50). *Vlada se z obljubo rasti finančnega premoženja, uspešnostjo investicij, nagrado za odgovorno finančno disciplino. Vse to je podvrženo potrebam finančne industrije po akumulaciji finančnega premoženja, ki je v veliki meri ujeto v stanovanjsko bogastvo. Od zadovoljstva finančnega kapitala je odvisna individualna blaginja, ki je investirana v stanovanje, družbena blaginja, ki je odvisna od stekanja kapitala v nepremičninske balone in državna socialna politika, ki je utemeljena v rastočih cenah stanovanj v individualni lasti. Individualno lastništvo stanovanj je tako pogoj in učinek financializacije družbe, ki je stanovanje preoblikovala iz doma v finančno investicijo.*

6 ZAKLJUČEK: NAZAJ V PRIHODNOST?

Če bi ljudje kopicili hrano, ker so prepričani, da bo njena cena naraščala, medtem ko bi drugi stradali, bi jih ustavili.

Danny Dorling – All That is Solid

Celotno pripoved o financializaciji prebivanja smo izpeljevali iz teze o nujnosti reprodukcije, pri čemer smo zadovoljevanje potreb finančnega kapitala prepoznali kot ključni pogoj reprodukcije gospodarske rasti, družbenih odnosov in subjektive blaginje. Ta sistem financializirane reprodukcije se je utemeljil na lastništvu stanovanj: v stanovanjskem premoženju pa je odkril družbeno dovolj razširjen kapital, ki delavca pretvarja v »kapitalista«. Materialna podstat neoliberalizma je lastništvo stanovanj, ki je postalo ključna investicija za podjetniške subjekte. Na lastništvu utemeljene družbe, ki iz individualnega posedovanja izpeljujejo kupno moč, blaginjo, družbeno mobilnost in kohezijo, utemeljujejo svojo reprodukcijo v širjenju dobrobiti lastništva na čim širše sloje prebivalstva. A to z nastopom finančne krize in zlomom trga hipotekarnih posojil ne velja več.

Neoliberalna družba, ki je utemeljena v subjektu-podjetju, neosocialni državi in akumulaciji s finančno ekspanzijo, je po notranji logiki trčila ob oviro lastne reprodukcije: v protislovje med dostopnostjo stanovanj in stanovanjem kot investicijo. Cena stanovanja kot investicije, ki je bila priskrbljena z dolgom in ki je vir družinske blaginje, mora stalno naraščati. S tem, ko narašča, hkrati narašča nedostopnost lastništva za gospodinjstva, ki bodo v prihodnosti vstopala na stanovanjski trg. Bolj ko cene naraščajo, večja bo nedostopnost, a hkrati bo družbena blaginja vse bolj utemeljena v cenah stanovanj. Logika delovanja stanovanjske preskrbe, ki je utemeljena v menjalni vrednosti blaga, vodi v njen zlom. Stanovanjska kriza je posledica »uspešnega« delovanja sistema neoliberalizma in ne njenega nedelovanja. Ampak, ali zlom dostopnosti do stanovanj in omejena dostopnost do lastništva pomeni tudi zlom financializacije stanovanjskega vprašanja?

Nikakor, saj se pogoji za njen vznik še bolj zastrujejo, medtem ko pa se njena legitimacija vse bolj premika od ideologije k nasilju. To nasilje je utemeljeno v krčenju, ki ga opisuje Saskia Sassen kot: »Projekt krčenja prostora državne ekonomije, ampak to ne pomeni, da se krči dobičkonosnost korporativnega sektorja« (2014, 214). Še vedno je lastnina stanovanja temelj gospodinjanskega bogastva, individualne blaginje in gospodarske rasti, le da je vse večji delež prebivalcev izključen iz takšnega tipa stanovanjske preskrbe. Na drugi strani pa je vse večji delež bogastva zgoščen v bogastvu, ki si ga lasti vse manj in manj ljudi. Vse več kapitala se steka v stanovanjske trge, a to

hkrati pomeni, da je vse več ljudi izključenih iz njih. Tako financiacija stanovanj, ki je pred krizo hipotekarnih posojil temeljila na vključevanju, a vključevanju za ceno večne zadolženosti in pripetosti na interese finančnega kapitala, vse bolj temelji na izključevanju in novih oblikah izkoriščanja. Še vedno dominira menjalna vrednost, le da je vse manj »demokratizirana«. Zlom reprodukcije lastništva nas vodi nazaj v dve potencialni prihodnosti: prva temelji na poglobljanju financiacije in z njo povezane rastoče neenakosti, druga pa na podružbljanju stanovanjskega vprašanja in gradnji politike skupnosti. Prva v svojem vračanju v viktorijansko dobo krči delež lastnikov, gosti premoženje v rokah elite in krepi izkoriščevalskost privatnega najema. Druga poskuša omejevati sile poblagovljenja in primitivne akumulacije ter poskuša razvijati sisteme skupnega lastništva, ki so v preteklosti že delovali. Za konec bomo obe prihodnosti zgolj nakazali, medtem ko je njuna realizacija praktično vprašanje političnih bojev.

Premike k prvi zelo natančno opiše Danny Dorling (2015) v svojem delu o stanovanjski krizi v Veliki Britaniji, ki je posledica in vzrok rastoče neenakosti. »Trenutno vse preveč ljudi živi v neprimernih stanovanjih in bogata podskupina, ki ima preveč na račun večine, živi v prebogatih stanovanjih« (prav tam, 17). Stanovanje je vse bolj dojet kot blago, kot investicija za bogatejše sloje, ki svoje presežne dohodke vlagajo v bogastvo iz opeke in betona. Medtem za vse večje deleže prebivalstva postaja bivanje vse bolj prekerno, saj se jih potiska v privaten najem ali pa v vse bolj rezidualiziran neprofitni najem. Dorling tako govori o »generaciji najemnin« (v originalu »generation rent«), saj je vse več mladih, ki zaradi prekrasnih in nestabilnih zaposlitev ne morejo dobiti posojila za nakup stanovanja. Ravno tisti prebivalci, ki v lastništvu iščejo novo stabilnost zaradi negotovih zaposlitvenih priložnosti, so tisti, ki so oropani stabilnega bivanja. Privaten najem se je v Veliki Britaniji med letoma 2007 in 2011 povzpел iz 1,1 milijona gospodinjstev na 4,7 milijona. Vlada medtem še vedno zasleduje politiko spodbujanja lastništva z lajšanjem dostopa do posojil, ki pa v pogojih neenakosti vodi v povečanje števila in moči privatnih najemodajalcev. Bogati tako kupujejo vse več stanovanj in jih oddajajo tistim, ki nimajo več dostopa do lastništva.

Hkrati je vse več ljudi potisnjenih v premajhna ali neprimerna stanovanja, medtem ko si bogati lastijo vse večje in večje domove. Ker kapital vedno teče v smer največjega profita, se steka v smer luksuznih stanovanj, ki so vse pogostejše investicija za tuje kupce in domačo elito. Takšen tok kapitala ima dve ključni posledici: prvič, dezinvesticije in odtekanje kapitala iz predelov, ki ne zanimajo bogatih; drugič, napihovaje cen na posameznih točkah, kjer se zgoščajo tudi zaposlitvene priložnosti. Neenak razvoj še pospešuje razvoj neenakosti in krepi prostor za špekuliranje. Dodatna posledica podražitev je vse večja odvisnost od družinskega premoženja in krčenje družbene mobilnosti. Nakup stanovanja ali zgolj najemanje v okolici z zaposlitvenimi priložnostmi so vse

bolj odvisni od pomoči družine, ki pa je pogosto vezana na lastništvo stanovanja. Doba, ki naj bi osvobodila posameznikov potencial, svobodo in inovativnost, ga vse bolj potiska v odvisnost od družine, še posebej na področju stanovanjske preskrbe. Mobilnost postaja vse bolj odvisna od stanovanjskega premoženja staršev.⁵¹

Financionalizacija stanovanjskega vprašanja po zlomu splošne dostopnosti lastništva še vedno temelji na zmagi menjalne vrednosti nad uporabno. To zmago manifestirajo stanovanja brez ljudi in ljudje brez stanovanj. *Na eni strani se gostijo luksuzna stanovanja na najboljših lokacijah, ki jih lastnik le redko uporablja, saj nakup razume kot investicijo. Na drugi strani policija vse pogostejše meče na cesto uporabnike domov, ki si jih zaradi rastočih cen in izkoriščevalskega rentnika ne morejo več privoščiti. Med njimi pa ostaja vse bolj stisnjen, ogrožen in prestrašen srednji razred, ki se oklepa lastnine stanovanj kot zadnje rešile bilke pred potopom na dno družbe: v to ga sili dolžniško razmerje, neosocialne politike in »na premoženju utemeljena poraba«.* Medtem pa poskuša kapitalizem preživeti z izkoriščanjem monopolov, s proizvajanjem absolutnega prostora in pobiranjem izkoriščevalske rente na stanovanjskih trgih. Pri proizvodnji, menjavi in uporabi stanovanj je v ospredju menjalna vrednost, ki jo država vsiljuje gospodinjstvom, ko jih potiska na trg.

A politika bi jih lahko tudi osvobajala trga ter s tem odpirala prostor za podružbljanje stanovanjskega vprašanja, ki je vedno družbeno proizvedeno. Lokacija, s katero špekulira finančni kapital, je proizvod kolektivnega dela okoliških prebivalcev, družbeno proizvedene infrastrukture in identitete, ki jo je proizvedla zgodovina srečanj in stikov. Vrednost stanovanj ni nič drugega kot »kristalizacije splošnega intelekta neke družbe in njene vpetosti v zgodovino človeštva« (Močnik 2006, 137), ki se privatno prisvaja. Akumulacija kapitala se reproducira z nenehnim ograjevanjem skupnega, prisvajanjem družbenega bogastva, proizvajanjem relacijskega prostora kot absolutnega, pretvarjanjem zemljišča v monopol, preoblikovanjem stanovanja v blago in s špekulativno naložbo. Rast cen stanovanj, na kateri je utemeljena reprodukcija akumulacije in delovne sile, je tako družben produkt, čigar privatno prisvajanje je treba omejiti in dobičke podružbiti. *Procesi podružbljanja morajo potekajo na več nivojih, se oplajati, povezovati in graditi hegemonijo proti financionalizaciji reprodukcije. Predvsem pa morajo graditi okoli konkretnih institucij in praks, ki omogočajo preoblikovanje vsakdana.*

Stuart Hodkinson (2012) predlaga koristno delitev praks podružbljanja na tri ravni. *Prva je vezana na prefigurativne prakse bivanja skupaj, ki gradijo mikro alternative v lokalnem okolju.* To so

⁵¹ Mladim pa ne ostane drugega, kot da razvijajo svoj človeški kapital.

prakse političnega skvotanja, ki afirmirajo uporabno vrednost stanovanja proti menjalni, ki je trenutno v ospredju. Skupnega lastništva zemljišč, ki preprečujejo špekuliranje in presežke delijo s skupnostjo, ki jih ustvarja. Stanovanjske zadruga, ki pretvarjajo individualno lastnino v skupnostno, krepijo participacijo in podružbljajo sicer individualizirano stanovanjsko vprašanje. Ne zgolj, da iztrgajo stanovanje iz sil poblagovljanja, ampak hkrati tudi krepijo avtonomijo posameznikov, ki je vedno vpeta v skupnost. Nadzor nad zemljišči in stanovanji ima skupnost, ki podredi razvoj lastnim potrebam in ne potrebam finančnega kapitala. Vendar so te skupnosti lokalizirane in lahko predstavljajo le otoke svobode v morju podrejanja.

Zato jih je treba navezati na drugo raven *strateškega podružbljanja*, ki je vezano na *taktike branjenja obstoječih praks skupnega ter preprečevanje širjenja ograjevanja in financializacije*. Država, ki je trenutno ključni akter poblagovljanja, mora spremeniti tok politik in postati branilec skupnega. Če trenutne vlade promovirajo lastništvo in krčijo neprofiten najem, bi morale sile antikapitalističnega podružbljanja temeljiti na ohranjanju in širjenju neprofitnega najema. Hkrati je treba neprofitni najem iztrgati iz polja sociale in mu vrniti status, ki mu pripada: splošno dostopnega, kvalitetnega in sprejemljivega načina reševanja stanovanjskega vprašanja. S tem, ko izkoriščevalski privatni najem izpostavimo konkurenci kvalitetnega neprofitnega najema, ga delamo manj primerne in zaželenega. Tako mora država okrepiti (lastno) gradbeno dejavnost, z zemljiško politiko spodbujati gradnjo neprofitnih najemnih stanovanj in okrepiti regulacijo najemnega trga. Z davčno politiko bi morali podružbljati trenutno privatno prisvajanje skupnega: s primerno obdavčitvijo nepremičnin, regulacijo in obdavčitvijo finančnega kapitala, olajšavami za neprofitne projekte. Predvsem pa z obdavčitvijo praznih nepremičnin in dekriminalizacijo skvotanja krepiti uporabno vrednost stanovanj.

Tretja raven, ki jo opisuje Hodkinson, je raven *hegemonskega podružbljanja*, ki *prepleta prvi dve ravni delovanja*. Državne politike bi morale temeljiti na krepitvi in širjenju prefigurativnih praks, z dajanjem prostora in omogočanjem »bivanja skupaj«, medtem ko morajo avtonomni projekti prepoznati stanovanjsko vprašanje kot kolektivno vprašanje celotne družbe. Tako naj zemljiška, davčna, stanovanjska politika in investicije težijo k ustvarjanju relativno avtonomnih mrež projektov podružbljanja in krepitve skupnosti. Trenutna materialno-ideološka reprodukcija s širjenjem lastništva spodbuja podjetniško subjektiviteto in individualizira družbeno vprašanje, medtem ko bi drugačen pristop k zadovoljevanju stanovanjskih potreb odpiral prostor solidarnosti. Stanovanjska preskrba in politika ne smeta zgolj zadovoljevati potrebe (npr. z gradnjo družbenih stanovanj), ampak morata spodbujati tudi avtonomno organiziranje, participacijo prebivalcev, krepitev moči in veščin skupnosti. S tem postane državna politika katalizator za raznolike prakse

podružbljanja, ki vznikajo iz okrepljenih skupnosti. Skupnosti, ki se lahko bolje zoperstavlja dominaciji menjalne vrednosti nad uporabno.

Trenutno je prva potencialna prihodnost realnost, ki jo ustvarja in ji dominira finančni kapital. Da se ji lahko zoperstavimo, moramo razumeti sile, ki ustvarjajo sedanji trenutek in premišljati alternative, ki ga lahko spreminjajo. Predvsem pa moramo graditi organizacije in institucije, ki se mu zoperstavljajo, kajti premik od stanovanjskega balona k pravici do stanovanja bo dosežen praktično ali pa ga ne bo.

7 LITERATURA

1. Aalbers B. Manuel in Brett Christophers. 2014. Centering Housing in Political Economy. *Housing, Theory and Society* 31(4): 373–394.
2. Althusser, Louis. 2000. *Izbrani spisi*. Ljubljana: Založba /cf*.
3. Agier, Michel. 2011. *Managing the Undesirables: Refugee Camps and Humanitarian Government*. Cambridge: Polity.
4. Arrighi, Giovanni. 2009. *Dolgo dvajseto stoletje: Kapitalizem, denar in moč*. Ljubljana: Sophia.
5. Baker, Dean. 2009. *Plunder and Blunder: The Rise and Fall of the Bubble Economy*. Sausalito: PoliPointPress.
6. Bellamy Foster, John. 2007. The Financialization of Capitalism. *Monthly Review* 58 (11): 1–12.
7. --- 2010. The Age of Monopoly-finance Capitalism. *Mothley Review* 61 (9): 1–13.
8. Booth, Robert in Helen Bengtsson. 2016. The London Skyscraper that is a Stark Symbol of the Housing Crisis. *The Guardian* (24. maj).
9. Brenner, Robert. 2006. *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. London: Verso.
10. Castells, Manuel. 1979. *The Urban Question: A Marxist Approach*. Cambridge: MIT Press.
11. Charnock, Greig, Tomas Purcell in Ramon Ribera-Fumez. 2014. *Limits to Capital in Spain: Crisis and Revolt in European South*. New York: Palgrave Macmillan.
12. Colau, Ada in Adria Alemany. 2012. *Mortgaged Lives: From the Housing Bubble to the Right to Housing*. Los Angeles: Journal of Aesthetics & Protest Press.
13. Dardot, Pierre in Christian Laval. *The New Way of the World: On the Neoliberal Society*. London: Verso.
14. Davis, F. Gerald. *Managed by Markets: How Finance Re-Shaped America*. Oxford: Oxford University Press.
15. Davis, Mike. 2009. *Planet slumov*. Ljubljana: Založba /*cf.
16. De Decker, Pascal in Caroline Dewilde. 2010. Home-ownership and Asset-based Welfare: the case of Belgium. *Journal of Housing and Build Environment* 25 (2): 243–262.
17. Deleuze, Gilles. 2002. Pripis k družbam nadzora. *Filozofski vestnik* XXIII (3): 167–177.
18. Doling, John in Richard Ronald. 2010. Home Ownership and Asset-based Welfare. *Journal of Housing and Build Environment* 25 (2): 165–173.
19. Dorling, Danny. 2015. *All that is Solid: How the Great Housing Disaster Defines Our Times*,

- and What We Can Do About It*. London: Penguin Books.
20. dos Santos, Paulo. 2012. On the Content of Banking in Contemporary Capitalism. *Financialisation in Crisis*, ur. Costas Lapavitsas, 83–118. Leiden: Brill.
 21. Douzinas, Costas. 2013. *Philosophy and Resistance in Crisis: Greece and the Future of Europe*. Cambridge: Polity Press.
 22. Drenovec, Franček. 2013. *Kolaps elit*. Ljubljana: Založba /*cf.
 23. Drucker, Paul. 1976. *The Unseen Revolution: How Pension Fund Socialism Came to America*. London: Heinemann.
 24. Dumenil, Gerard in Dominique Levy. 2011. *The Crisis of Neoliberalism*. London: Harvard University Press.
 25. Engels, Friedrich. 1977. O stanovanjskem vprašanju. V *Izbrana dela IV*, Karl Marx in Friedrich Engels, 341–452. Ljubljana: Cankarjeva založba.
 26. Engels, Friedrich in Karl Marx. 1977. *Manifest komunistične stranke*. Ljubljana: Komunist.
 27. Epstein, A. Gerald. 2005. Introduction: Financialization and the World Economy. V *Financialization and the World Economy*, ur. Gerald Epstein, 3–16. Northampton: Edward Elgar Publishing.
 28. Foster, Bellamy John. 2007. The Financialization of Capitalism. *Monthly Review* 58 (11). Dostopno prek: <http://monthlyreview.org/2007/04/01/the-financialization-of-capitalism/> (12. januar 2016).
 29. --- 2010. The Age of Monopoly-Finance Capitalism. *Monthly Review* 61 (9). Dostopno prek: <http://monthlyreview.org/2010/02/01/the-age-of-monopoly-finance-capital>(13. januar 2016).
 30. Foucault, Michel. 1991. *Vednost-oblast-subjekt*. Ljubljana: Krtina.
 31. --- 2004. *Nadzorovaje in kazovanje*. Ljubljana: Krtina.
 32. Furlan, Sašo. 2013. Politična ekonomija finančnih derivatov. *Borec* 65 (694–697): 70–96.
 33. Galeano, Eduardo. 2010. *Odprte žile Latinske Amerike*. Ljubljana: Sanje.
 34. Gottiniaux, Pierre, Daniel Munevar, Antonio Sanabria in Eric Toussaint. 2015. *World Debt Figures 2015*. Liege: CADTM.
 35. Graeber, David. 2014. *Dolg: prvih 5000 let*. Ljubljana: /*cf.
 36. Hackworth, Jason. 2007. *The Neoliberal City: Governance, Ideology, and Development in American Urbanism*. New York: Cornell University.
 37. Harvey, David. 1989. *The Urbanization of Capital*. Oxford: The Johns Hopkins University Press.
 38. --- 2003. *Paris: Capital of Modernity*. New York: Routledge.
 39. --- 2005. *Brief History of Neoliberalism*. New York: Oxford University Press.

40. --- 2006. *The Limits to Capital*. London: Verso.
41. --- 2011. *The Enigma of Capital and the Crisis of Capitalism*. London: Profile Books.
42. --- 2012. *Rebel Cities: From Right to the City to the Urban Revolution*. London: Verso.
43. --- 2015. *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*. London: Profile Books.
44. Hodkinson, Stuart. 2012. The Return of the Housing Question. *Ephemera* 12(4): 423–444.
45. Isaacs, Gilad. 2011. Contemporary Financialization: A Marxian Analysis. *Journal of Political Inquiry* 4. Dostopno prek: <http://www.jpinyu.com/wp-content/uploads/2015/01/contemporary-financialization-a-marxian-analysis.pdf> (3. maj 2016).
46. Jessop, Bob. 2002. Liberalism, Neoliberalism, and Urban Governance: A State-Theoretical Perspective. V *Spaces of Neoliberalism*, ur. Neil Brenner in Nik Theodor, 106–125. Oxford: Blackwell Publishing.
47. Kemeny, Jim. 1992. *Housing and Social Theory*. London: Routledge.
48. Kotz, M. David. 2011. Financialization and Neoliberalism. V *Relations of Global Power: Neoliberal Order and Disorder*, ur. Gary Teeple in Stephen McBride, 1–18. Toronto: University of Toronto Press.
49. Krašovec, Primož. 2013. Univerza in družbena reprodukcija. V *Kaj po univerzi?*, ur. Avtorska skupina, 167–207. Ljubljana: Založba /*cf.
50. Krippner, Greta. 2005. The Financialization of American Economy. *Socio-Economic Review* 3 (2): 173–208.
51. Lahovnik, Matej. 2013. *Vsa vprašanja še zdaleč ne sodijo na referendum!* Dostopno prek: http://www.ukom.gov.si/si/promocija_slovenije/publikacije/sinfo_informativno_promocijska_revija/arhiv_2013/sinfo_januar_2013_intervju_dr_matej_lahovnik/ (6. marec 2016).
52. Lapavitsas, Costas. 2012. Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation. V: *Financialisation in Crisis*, ur. Costas Lapavitsas, 15–50. Leiden: Brill.
53. --- 2013a. K teoriji financializacije. *Borec* LXV (694–697): 27–46.
54. --- 2013b. *Profiting without Producing: How Finances Exploits Us All*. London: Verso.
55. Lazzarato, Maurizio. 2012. *Proizvajanje zadolženega človeka: esej o neoliberalnem stanju*. Ljubljana: Maska.
56. Le Corbusier. 1986. *Towards a New Architecture*. New York: Dover Publications.
57. Lefebvre, Henri. 2013. *Produkcija prostora*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
58. Lessenich, Stephan. 2015. *Ponovno izumljanje socialnega: Socialna država v prožnem kapitalizmu*. Ljubljana: Krtina.
59. Lešnik, Bogdan. 1997. *Subjekt v analizi*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
60. Lopez, Isidro in Emmanuel Rodriguez. 2011. The Spanish Model. *New Left Review* 69: 5–

- 28.
61. Malpass, Peter. 2008. Housing and the New Welfare State: Wobbly Pillar or Cornerstone. *Housing Studies* 23 (1): 1–19.
 62. Martinez, A. Miquel in Claudio Cattaneo. 2014. Squatting as a Response to Social Needs, the Housing Question and the Crisis of Capitalism. V *The Squatters' Movement in Europe: Commons and Autonomy as Alternatives to Capitalism*, ur. Claudio Cattaneo in Miquel A. Martinez, 26–52.
 63. Marx, Karl. 1977. Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta. V *Izbrana dela III*, Karl Marx in Friedrich Engels, 447–574. Ljubljana: Cankarjeva založba.
 64. --- 2012. *Kapital: kritika politične ekonomije*. Ljubljana: Založba Sophia.
 65. Marx, Karl in Friedrich Engels. 1976. Nemška ideologija. V *Izbrana dela II*, Karl Marx in Friedrich Engels, 5–352. Ljubljana: Cankarjeva založba.
 66. McQuirk, Justin. 2014. *Radical Cities: Across Latin America in Search of a New Architecture*. London: Verso.
 67. Merrifield, Andy. 2002. *Metromaxism: A Marxist Tale of the City*. New York: Routledge.
 68. --- 2014. *New Urban Question*. London: Pluto Press.
 69. Millet, Damien in Eric Toussaint. 2004. *Who Owes Who?* London: Zed Books.
 70. Močnik, Rastko. 1999. *3 teorije: ideologija, nacija, institucija*. Ljubljana: Založba /*cf.
 71. --- 2006. *Svetovno gospodarstvo in revolucionarna politika*. Ljubljana: Založba /*cf.
 72. Močnik, Rastko in Maja Breznik, ur. 2014. *Javni dolg. Kdo komu dolguje*. Ljubljana: Založba /*cf.
 73. Orhangazi, Ozgur. 2008. *Financialization and the US Economy*. Northampton: Edward Elgar Publishing.
 74. Palley, I. Thomas. 2007. *Financialization: What It Is and Why It Matters*. Dostopno prek: http://www.levyinstitute.org/pubs/wp_525.pdf (23. december 2015).
 75. Papadatos, Demophanes. 2012. Central Banking in Contemporary Capitalism: Inflation-Targeting and Financial Crises. V: *Financialisation in Crisis*, ur. Costas Lapavistas, 119–141. Leiden: Brill.
 76. Prashad, Vijay. 2014. *The Poorer Nations: A Possible History of the Global South*. London: Verso. Kindle edition.
 77. Robertson, Mary. 2013. *Marxist Rent Categories in an Urban Setting – Some Thoughts on the UK Housing Problem*. Predavanje na konferenci Historical Materialism 2013. Dostopno prek: <http://wearemany.org/a/2013/04/rent-and-housing-question-in-marxist-theory> (4. maj 2016).

78. Robertson, Mary. 2013. *Marxist Rent Categories in an Urban Setting – Some thoughts on the UK Housing Problem*. Dostopno prek: <http://wearemany.org/a/2013/04/rent-and-housing-question-in-marxist-theory> (5. april 2016).
79. Ronald, Richard. 2008. *The Ideology of Homeownership: Homeowner Societies and the Role of Housing*. New York: Palgrave Macmillian.
80. Ronald, Richard in Marja Elsinga. 2012. *Beyond Home Ownership: Housing, Welfare and Society*. London: Routledge.
81. Sassen, Saskia. 2014. *Expulsions: Brutality and Complexity in the Global Economy*. London: The Belknap Press of Harvard University Press.
82. Scurlock, James D. 2007. *Maxed Out: Hard Times in the Age of Easy Money*. London: HarperCollins.
83. Sendi, Richard, ur. 2007. *Stanovanjska reforma: Pričakovanja, potrebe, realizacije*. Ljubljana: Urbanistični inštitut RS.
84. Sennet, Richard. *Kultura novega kapitalizma*. Ljubljana: Založba /*cf.
85. Smith, Neil. 1996. *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. London: Routledge.
86. --- 2010. *Uneeven Developmen*. Lodon: Verso.
87. Smith, Susan. 2008. Ower-ocupation: at Home with a Hybrid of Money and Materials. *Environment and Planning* 40 (3): 520–535.
88. Sweezy, Paul M. 1994. *The Triumph of Financial Capital*. Dostopno prek: <http://monthlyreview.org/1994/06/01/the-triumph-of-financial-capital/> (12. januar 2016).
89. Teeple, Gary. 2011. Notes on the Continuing Economic Crisis. V *Relations of Global Power: Neoliberal Order and Disorder*, ur. Gary Teeple in Stephen McBride, 227–256. Toronto: University of Toronto Press.
90. Toussaint, Eric. 1999. *Your Money or Your Life*. London: Pluto Press.
91. Wacquant, Loïc. 2008. *Zapori Revščine*. Ljubljana: Založba /*cf.
92. --- 2010. Crafting the Neoliberal State: Workfare, Prisonfare, and Social Insecurity. *Sociological Forum* 25 (2): 197–220.
93. --- 2012. Three Steps to a Historical Anthropology of Actual Existing Neoliberalism. *Social Anthropology/Anthropologie Sociale* 20 (1): 66–79.
94. Wallerstein, Immanuel. 2006. *Uvod v analizo svetovnih-sistemov*. Ljubljana: Založba /*cf.
95. Watson, Matthew. 2010. House Price Keynesianism and the Contradictions of the Modern Investor Subject. *Housing Studies* 25 (3): 413–426.
96. Watts, Jonathan. 2015. The Rio property developer hoping for a \$1bn Olympic legacy of his

own. *The Guardian*, 4. avgust. Dostopno prek: <http://www.theguardian.com/sport/2015/aug/04/rio-olympic-games-2016-property-developer-carlos-carvalho-barra> (3. april 2016).

97. Zukin, Sharon. 1989. *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*. New Brunswick: Rutgers University Press.
98. --- 1993. *Landscapes of Power: From Detroit to Disney World*. Berkeley: University of California Press.